

**FAKAMATALA
FAKATA'U**

2019/2020

**“MATU'UAKI E LOA 'I HE PULE
LELEI”**

KAVEINGA: Matu'uaki e Loa 'i he Pule Lelei

Fakahokohoko

Kanoloto

1. Vakai Fakalukufua 'a e 'Omipatimeni	1
1.1 Fa'unga Fakapolofesinale & Fakafo'ituitui 'o e 'Omipatimeni	2
1.2 Pule Lelei	2
1.3 Ko e Lao	2
2. Fakafe'iloaki	3
Taumu'a	3
Mafai	3
Visone/Misiona	3
3. Ngaahi Ngaue	4
Vakai Vave ki he Ta'u	4
3.1 Fakatotolo	5
3.2 Fetu'utaki mo e Mitia	15
3.3 Lao & Tataki Ngaue	17
3.4 Fakamatala & Tekinolosia	21
3.5 Ngaue Fakapa'anga	21
4. Aofangatuku	28
5. FAKAMATALA TANAKI ATU	30

1. VAKAI FAKALUKUFUA ‘A E ‘OMIPATIMENI

Ko e lipooti eni ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/2020, mei he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2019 ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2020.

‘Oku ou fiefia ke fakafe’iloaki atu ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/20, ‘o fakatatau mo e kupu 25 ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni 2001.

‘Oku ‘oatu ‘i he Lipooti Fakata’u ni ‘a e ngaahi fakamatala ki he ‘emau ngaue ki he ta’u ko eni. ‘Oku ou tukupā ke fakatoka ha fa’unga ngaue ‘oku lelei mo ma’olunga pea ke ta’imalie ‘a e taha kotoa mei he ‘emau ngaue ki he ngaahi launga. ‘Oku kei hoko atu pe ‘a ‘emau fakatotolo’i ‘a e ngaahi launga kotoa ‘oku ‘i homau mafai, pea mo hono faka’ilo atu ki he kakai ‘a homau ngaahi tefito’i fatongia. Kuo malava ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ngaue, neongo ‘a e uesia kuo hoko mei he mahaki kuo mafola fakamamani lahi ‘a e KOVITI-19.

‘Oku hounga ‘a e poupou mei he Sea ‘o e Fale Alea mo e Pule’anga Tonga.

‘Oku ou fakamālō ki he kau ngaue kotoa ki he ‘enau ngaue malohi mo tukuingata ke fakahoko ‘a honau ngaahi fatongia.

‘Aisea Havea Taumoepeau, SC
‘Omipatimeni

1.1 FA'UNGA FAKAPOLOFESINALE MO FAKAFO'ITUITUI 'O E 'OMIPATIMENI

'Oku mahino 'a e lao fekau'aki mo e fa'unga fakapolofesinale mo fakafo'ituitui (DNA) 'o ha taha 'oku taau ke fokotu'u ko e 'omipatimeni:

Ko e tokotaha ko ia -

- (a) 'oku anga totonu, tu'unga falala'anga mo 'iloa 'i he anga 'o e nofo;
- (b) ma'olunga 'a 'ene ngaahi taukei he lao, pule'i mo tataki e fa'unga ngaue fakapule'anga;
- (c) kuo fakanofu ke ngaue ko e loea 'i Tonga ni pe ko ha fonua kominiueli; pea
- (d) kuo 'ikai ke tu'utu'uni 'e ha fakamaau'anga kuo mo'ua, pe kuo tu'utu'uni 'e ha fakamaau'anga pe ko ha sino fakalao ki hono pule'i ha mo'ua kuo 'ikai ke toe 'i ai ha'ane pa'anga.

(Kupu 3, Lao ki he 'Omipatimeni)

1.2 PULE LELEI

'Oku taumu'a 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e 'Omipatimeni ke leleiangae ai 'a e 'ata-ki-tu'a, tali-ui-ki he-fatongia pea ke fengae'aki lelei mo e sekitoa ngaue ma'ae kakai. 'Ikai ke ngata ai, 'oku toe taumu'a ke lahi ange ai 'a e fefalala'aki, tau'i 'a e ngaue hala'aki 'o e mafai, lelei ange 'a e kau mai 'a e kakai, pea ke fakalalakaka ange ai 'a e fai fatongia 'a e pule'anga ke ola mo lavame'a.

Kuo fakapapau'i 'e he Kautaha Fakavaha'apule'anga 'o e 'Omipatimeni (*IOI Ngaue Leleitaha-Fika 2 – 'Akosi 2017*), 'a e ongo tefito'i fatongia 'e ua (2) 'o e 'omipatimeni. 'Oku kau ai 'a hono fakalelei'i ha ngaahi ngaue 'oku 'ikai fenāpasi mo e lao 'oku mo'ua ai ha ni'ihī, pea mo hono fakalalakaka 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga ma'ae kakai 'o fakafou he ngaahi a'usia mei he ngaahi fakatotolo kuo fakahoko. 'Oku toe mahu'inga foki ki he 'ofisi ke fai hano vakai'i kuo 'osi fakahoko 'a e ngaahi liliu kuo fokotu'u atu ki he ngaahi fa'unga ngaue ma'ae kakai. Ka fakahoko ia, 'oku mahu'inga ke muimui'i e ola 'oku fiema'u, ke fakapapau'i ko e tu'unga ta'efakalao na'e mo'ua ai 'a e tokotaha launga, 'oku 'ikai ke toe mo'ua ai mo kinautolu 'oku nau muimui atu 'o ngaue'aki 'a e fa'unga ngaue ko ia.

1.3 KO E LAO

Ko e ngaahi fakatonutonu fakamuimui taha na'e fai ki he Lao ki he Komisiona Vā mo e Kakai, 2001 na'e fakahoko ia 'I he 'aho 16 'o Tisema, 2016. Na'e makatu'unga mei ai 'a e ngaahi liliu lahi ko eni:

1. Ko e hingoa, Komisiona ki he Vā mo e Kakai, 'oku fetongi ia ki he 'Omipatimeni. 'Oku hoko ai heni 'a Tonga 'o tatau mo e toenga 'o mamani.
2. Ko e mafai ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni na'e hiki ia mei he Kapineti ki he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku fakapapau'i 'e he hiki ko eni 'o e mafai ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni 'a e tau'ataina 'o e ngaahi ngaue

fakatotolo ki ha fa'ahinga tu'utu'uni pe fokotu'u atu 'e fai, pe ko hano fakahoko ha ngaue pe 'ikai ke fakahoko, 'o fekau'aki mo ha fai fatongia 'a ha potungaue pe va'a fakangaue 'a e pule'anga. 'Oku 'ikai ha mafai ki he Fale Alea.

3. 'Oku fakangaue'i 'e he 'Omipatimeni 'a e kau ngaue 'o 'ikai kenau kei fakamalumu 'i he Komisoni 'a e kau Ngaue Fakapule'anga.

4. 'Oku 'i ai 'a e mafai 'o e 'Omipatimeni ke ne pulusi e ngaahi lipooti.

2. FAKAFE'ILOAKI

TAUMU'A

Ko 'emau taumu'a ke fakalakalaka 'a hono fakahoko e ngaahi fatongia ma'ae kakai 'e he pule'anga pea mo 'ene ngaahi kautaha pisinisi.

MAFAI

'Oku mau vilitaki ke taau 'emau fai fatongia pea mo fakahoko lelei mo ongo'i foki 'a 'emau ngaue ki ha taha pe, ngaahi potungaue mo e kautaha pisinisi 'a e pule'anga mo hono ngaahi va'a fakangaue, 'o ngaue lelei 'aki 'a e ngaahi naunau fakangaue 'oku mau ma'u pea ke fakapapau'i 'oku a'u atu 'a 'emau fai fatongia mo mau fengau'e'aki lelei mo e kakai.

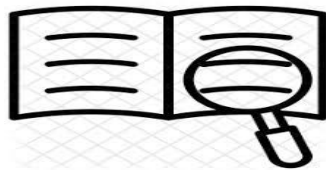
VISONE

Potupotu tatau, tali-ui-ki he-fatongia pea ke vave e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungaue, kautaha pisinisi mo e ngaahi va'a fakangaue 'a e pule'anga.

MISIONA

Vave mo 'ikai fakapalataha 'a hono fakalelei'i e ngaahi launga pea ke paotoloaki ai e founa ngaue 'oku lelei taha 'i he pule'anga, anga totonu, pule lelei, 'ata-ki-tu'a mo tali-ui-ki he-fatongia 'i he ngaahi potungaue mo e kautaha 'a e pule'anga.

3. NGA AHI NGAUE

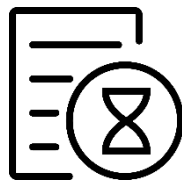

142

Lahi 'o e ngaahi launga na'e ma'u lolotonga e ta'u 'oku lipooti atu

83

Ngaahi launga na'e fakatatali 'i he kamata'anga 'o e ta'u 'oku lipooti atu

124

Fakakatoa e ngaahi launga kuo tapuni

267

Lahi 'o e fetu'utaki telefoni

205

Tokolahi e kau 'a'ahi mai ki 'ofisi

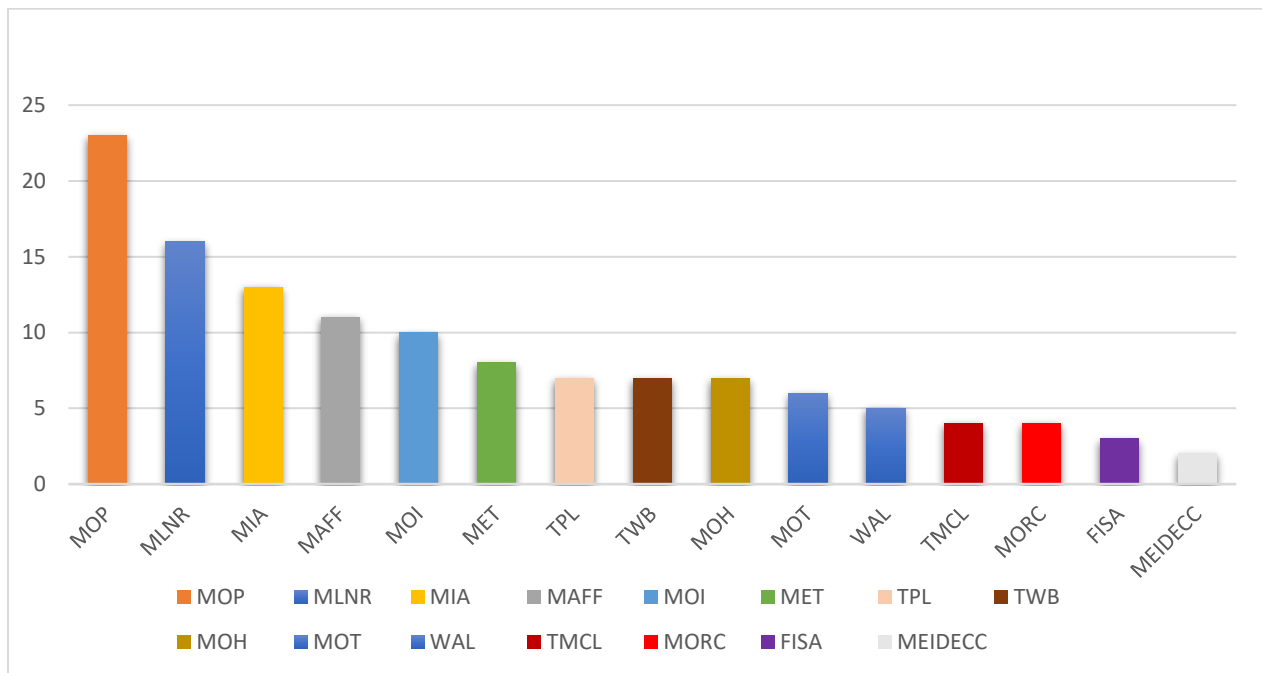

3.1 FAKATOTOLO

Ko e tokolahi e kau fakatotolo 'i he Va'a Fakatotolo 'o kau ai 'a e Talekita, 'oku toko fitu (7). Makatu'unga 'i he malolo fakataimi mei he ngaue, ko e ngaahi lakanga 'oku 'ataa mo e fakangatangata 'a e Potungaue Pa'anga 'i hono uki e kau ngaue fo'ou, 'oku tokosi'i ai 'a e kau fai fatongia lolotonga e taimi lahi 'o e ta'u ko eni 'oku fai ai e lipooti.

Na'e fai 'e he timi fakatotolo 'a e ngaahi fakatotolo 'e 225 lolotonga 'a e ta'u ko eni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi launga 'e 83 mei he ta'u fakapa'anga kimu'a na'e kei fai e ngaue ki ai, 'a ia ko e ngaahi launga 'e tolu (3) mei he 2017, ono (6) mei he konga kimu'a 'o e 2018 pea mo e 52 mei he ta'u 2018/19. Na'e fekau'aki 'a e ko e konga lahi 'o e ngaahi launga fuoloa ko eni mo e kelekele pea mo e kau polisi.

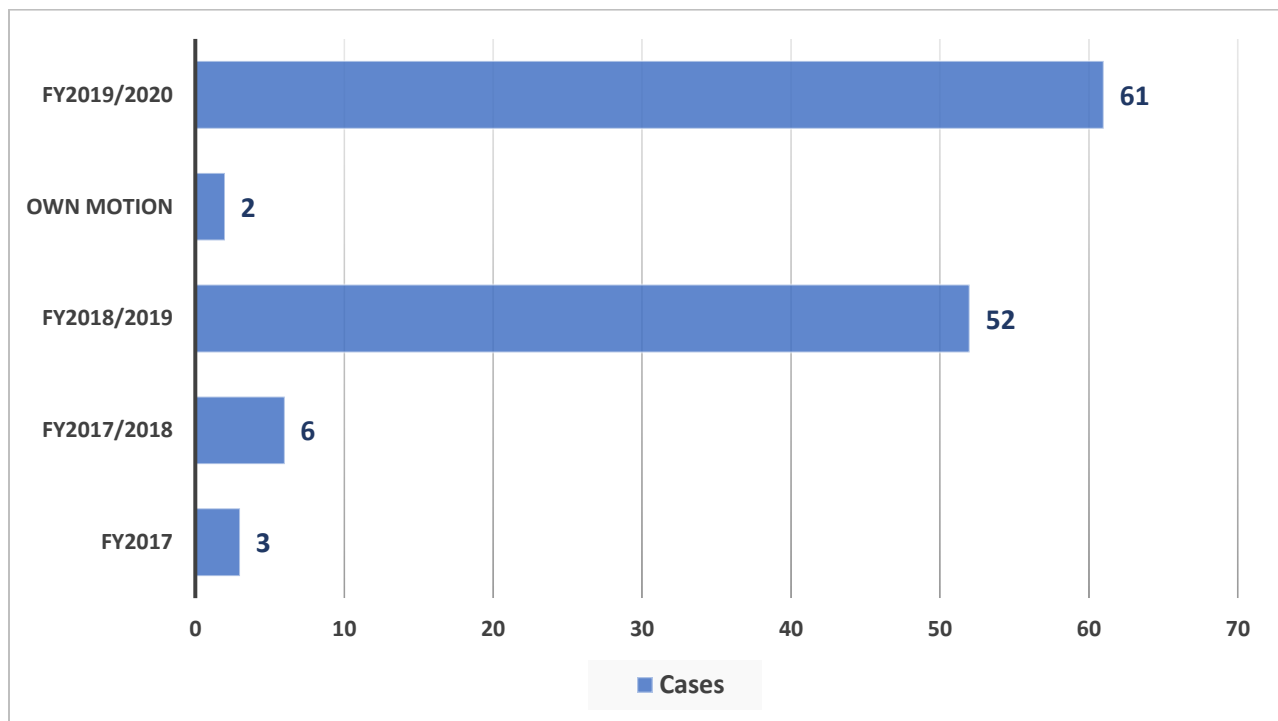
Ngaahi launga fekau'aki mo e ngaahi Potungaue mo e Va'a Fakangaue 'a e Pule'angaTa'u Fakapa'anga 2019/2020

Ko e ngaahi pole na'e malava pe ke ola lelei hono fakalelei'i e ngaahi launga 'e 124. Na'e tapuni ai e ngaahi launga fakakatoa 'e 124. Na'e kau ai 'a e ngaahi launga 'e tolu (3) na'e tolonga mai mei he 2017, ono (6) mei he 2018 mo e 52 mei he 2018/19.

Ko e ngaahi Tala Fatongia lolotonga e ta'u ni na'e kau ai 'a hono ngaue'aki 'o e mitia, a'u atu ki he ongo motu ko Vava'u mo Ha'apai, pea kau atu 'i he polokalama A'u Tonu 'a e UNDP pe ko e Polokalama Fakalalakala 'a e Kautaha e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Mamani.

Ngaahi launga na'e tapuni lolotonga e ta'u 'o e lipooti ni.

Ngaahi lipooti kuo aofangatuku

Lolotonga e ta'u 'oku fai ai e lipooti ni, na'e tapuni ai e ngaahi launga 'e 16 pea tuku atu mo e ngaahi lipooti aofangatuku 'o hange 'oku fakaikiiki atu he tepile 'i lalo. Ko e ngaahi kaveinga na'e fekau'aki mo e ngaahi lipooti/launga ni na'e kau ai 'a e: kovi 'a e hala, laiseni ki he ngaue fakaheka mo fakahifo uta mei he ngaahi vaka tahi (sitivitoa), 'ikai ke kau he monu'ia penisoni 'a e ni'ihiki kuo nau ta'u 70 kae kei ma'u ngaue, totongi fakafoki 'a e pa'anga na'e ta'efakalao hono totongi ki he va'a fefolau'aki 'e ha kau folau 'oku ma'u paasipooti muli kae si'i hifo he mahina 'e ono (6) 'a e toenga taimi fakalao 'o e paasipooti, uesia 'i he feliliuaki 'a e 'ataakai, 'auhia 'a e kelekele 'i he matafanga; mo e hao mo e malu 'a e kau ngaue hiko veve.

#	Fika 'o e ngaahi launga	Tokotaha launga
1	OMB18/19-110	Taniela Hufanga
2	OMB19/20-16	Ma'afu Lino Latu
3	OMB18/19-218 OMB18/19-217	Paula Tu'utafaiva Salesi Mataele
4	OMB19/20-28	Soane Vili
5	OMB19/20-19 OMB19/20-20	Paulo Manu Sione Samate
6	OMB18/19-2	Mapa Hafoka
7	OMB18/19-116	Siosi'ana Tonga
8	OMB18/19-178 OMB18/19-179 OMB18/19-188 OMB18/19-196 OMB18/19-198 OMB18/19-199	Sosefo Lolo Siale Mafi Talifolau Lolo Viliani 'Epenisa Sioeli Talia Latu Kaafi
9	OMB18/19-122	Saimone Fa'ukafa
10	OMB19/20-111	Tevita Palu
11	OMB/OM18/19-2	Own Motion MOP
12	OMB/OM18/19-1	Own Motion WAL
13	OMB19/20-37	Milemoti Moala
14	OMB18/19-154	Alilia Masima
15	OMB18/19-1	'Olivia Foliaki
16	OMB18/30	Tupou Lindberg

Me'a Mahu'inga / Lipooti Faka-kaveinga

Ko e ngaahi me'a mahu'inga 'o e ngaahi launga na'e fakatotolo'i 'oku 'oatu fakaikiiki heni 'o makehe pe honau ngaahi kaveinga pea mo e ngaahi potungaue mo e va'a fakangaue ma'ae kakai 'oku fekau'aki mo e launga. Ko e kalafi 'oku ha atu 'i 'olunga, 'i he fika 'o e ngaahi launga, 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi kaveinga 'oku lahiange 'a e tokanga ki he ngaahi kaveinga mo hono tukunga.

'Oku fakakau atu heni 'a e lipooti kakato 'o e ni'ihii 'o e ngaahi launga, 'i he ngaahi fakamatala tanaki atu.

1. Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua/Totongi fakahounga ki he Pule Fakavahe mo e 'Ofisa Kolo
2. Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula/'Ikai ke fai mai ha tali
3. Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga/Poate Ngaue Mahu'inga ma'ae Kakai
4. Potungaue Ako mo Ako Ngaue/Ngaahi monū'ia ki he kau faiako te'eki ke nau ako fakangaue
5. Potungaue Ngoue/Ngaahi monū'ia 'a e kau 'Ofisa Fakahinohino ki he Ngoue
6. Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi/Ngaahi hala 'i 'Eua, ko e launga fakakulupu

1. Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua/Totongi Fakahounga ki he Pule Fakavahe mo e 'Ofisa Kolo

---

'Oku fili fakata'u fa (4) 'a e Pule'anga Fakalotofonua, kau Pule Fakavahe mo 'Ofisa Kolo Na'e fakahoko he 2019 'a e fili fakamuimuitaha. Na'a nau ngaue 'i he malumalu 'o e Palemia 'o a'u ki he 2012 pea liliu ai 'o nau fakamalumu 'i he Potungaue na'e toki fokotu'u ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua. Ko e hiki lelei eni 'i hono langa'i hake mo fakalakalaka 'a e fa'unga ki he pule'anga fakalotofonua.

Ngaahi launga

Kuo lahi ange 'a hono launga'i 'o e kau 'Ofisa Kolo lolotonga 'a e ta'u 'e tolu (3) kuo hili. Ko e peseta 'e 84 ko hono launga'i 'o e founga hono pule'i 'e he kau 'Ofisa Kolo 'a e pa'anga ma'ae ngaahi kolo pea mo hono fakahoko hono ngaahi fatongia. Na'e kau he ngaahi tukuaki'i 'a e filifilimanako, 'ikai ke

‘ata ki tu’a ‘a e ngaue ki hono tufotufa e ngaahi monū’iá, pea mo e si’i ke fai ha fakamatala pa’anga mahino.

Vahenga Malōlō

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Lao ki he kau Pule Fakavahe mo ‘Ofisa Kolo kuo pau ki he kau Pule Fakavahe mo ‘Ofisa Kolo kenau ngaue he ta’u hokohoko ‘e 15 kimu’a pea malava ke nau ma’u vahenga malōlō. Ko e totongi ko eni ‘oku tatau ia mo e vahe-tolu-‘e-ua ‘o e vahenga fakata’u ki he ta’u ‘e ua (2). Na’e fai e liliu ki he lao he 2000 pea tu’utu’uni ai ko e ngaue ‘o laka hake he ta’u ‘e valu (8) ‘e malava ai ha ‘ofisa ‘o ma’u ha vahe-tolu-‘e-taha ‘o e vahenga fakata’u ki he ta’u ‘e ua (2). ‘I he 2016, na’e fakapekia ai ‘a e liliu na’e fai he 2000.

Kuo hoko e ngaahi liliu ko eni ke makatu’unga ai ha ngaahi launga lahi. Na’e laka hake he kau ‘ofisa ‘e toko 50 na’a nau ulungia ‘i he fili Pule Fakavahe mo ‘Ofisa Kolo ‘i he 2019. Ko e tokolahi na’e laka hake he ta’u ‘e valu (8) ‘a ‘enau fai fatongia.

‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e kau ‘Ofisa Kolo he ma’u ‘a e monū’ia ke nau poaki malōlō (pe leave) pe ma’u ha vahe fakataimi (allowance). Ko kinautolu ‘oku laine mu’a he taimi ‘oku hoko ai ha tukunga fakavavevave mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula he ko e kau ma’u mafai kinautolu ‘o e pule’anga fakalotofonua/fakakolo. ‘Oku ‘ikai ha’anau kau ngaue tokoni, ‘ofisi pe me’alele.

‘Ofisa Kolo Le’ole’o

Na’e fekau’aki ‘a e taha ‘o e ngaahi launga mo ha ‘Ofisa Kolo na’e teu ke folau ki muli pea ne fetu’utaki ki he potungaue ke ma’u ha ngofua. Na’a ne fai pau ai heni ki he ngaahi fiema’u ‘a e potungaue pea ne fokotu’u atu ha tokotaha pe he kolo kene le’ole’o he fatongia lolotonga ‘a ‘ene folau. Na’e ‘ikai ke mahino ki he ‘Ofisa Kolo ko e taimi ‘e hoko ai ha tukunga pehē, ‘oku hoko pe ‘a e Pule Fakavahe ko e ‘Ofisa Kolo le’ole’o ia. Kaekehe, na’e tali pe ‘e he potungaue ‘a e fokotu’u atu mei he ‘Ofisa Kolo ki ha tokotaha ke le’ole’o he fatongia. Na’a ne fakahā ai ki he tokotaha pe mei hono kolo kene hoko ko e ‘Ofisa Kolo le’ole’o pea ne folau leva ki muli.

Hili ha ngaahi mahina, na’e feinga ai ‘a e ‘Ofisa Kolo le’ole’o ke ma’u ha’a ne vahe ‘i he ‘ene le’ole’o he fatongia. Na’e fakahā kiate ia ‘e he potungaue he ‘ikai ke ma’u ha’a ne vahe ki he ‘uluaki mahina koe’uhi fakatatau ki he tu’utu’uni ko e Pule Fakavahe ‘e hoko ko e ‘Ofisa Kolo le’ole’o.

Fakatatau ki he potungaue, na’e fakahoko eni koe’uhi ke fakahaofi ‘a e vahenga na’e mei totongi atu kapau na’e toe ‘i ai ha taha kehe na’e le’ole’o. ‘Oku ‘ikai ke ma’u vahenga le’ole’o ‘a e Pule Fakavahe he taimi ‘oku le’ole’o ai he fatongia ‘Ofisa Kolo.

2. Potungaue Fonua/'Ikai ke tali mai (Longo fuoloa)

Ko e lahi 'o hono launga'i 'o e Potungaue Fonua na'e makatu'unga ia mei he 'ikai ke fai mai ha tali ki he ngaahi fetu'utaki (pe longo fuoloa) mo e 'ikai kenau tulitulifua ki he ngaahi ngaue kuo 'osi totongi 'e kinautolu na'a nau launga mai. Kuo pekia 'a e toko ua (2) 'o e kau launga, lolotonga 'a 'ena talitali ki ha lau fekau'aki mo 'ena launga 'a ia na'e tuku atu ki he potungaue.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi launga 'e 10 he lolotonga ni 'oku kei fakatatali ki ha ngaahi fakamatala ke fai mai mei he potungaue. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihiki kuo nau launga mai 'o fekau'aki mo e ngaahi fehalaaki kuo fai 'e he potungaue 'i hono lesisita 'o e ngaahi kekeleke, pea/pe ko e lesisita 'o e me'a 'oku mahino ki he potungaue ko e ngaahi konga kekeleke 'a e pule'anga 'oku malu'i pe talifaki. 'Oku fu'u tuai 'aupito 'a e ngaue 'a e potungaue ki he ngaahi launga.

'Oku fe'unga mo e ta'u 'e tolu (3) 'a e ngaahi launga kuo fuoloa taha 'o fekau'aki mo e kekeleke 'o fakatatau ki he 'emau lekooti. 'Oku makatu'unga 'a e toloi e ngaue ni mei he "fakatuotuai" 'a e potungaue. 'Oku fai e feinga tuku'ingata ke ngaue fakataha mo e potungaue ke fakalelei'i mo solova 'a e ngaahi launga. Na'e fe'unga mo e ngaahi launga 'e 20 na'e tolonga mai mei he ngaahi ta'u kimu'a, 'o tanaki ia mo e ngaahi launga fo'ou 'e 10 he lolotonga ni.

3. Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga/Poate Ngaue 'Aonga ki he Kakai (Utility Boards)

Poate Vai 'a Tonga (7)

'Oku 'i ai 'a e talanoa ola lelei fekau'aki mo e Poate Vai 'a Tonga, 'i he founga 'o 'enau ngaue ki hono launga'i 'o kinautolu 'e he kakai. 'Oku mahino kia kinautolu 'oku makatu'unga ai heni 'a e holo 'a e ngaahi launga fekau'aki mo e Poate Vai. 'Oku fepoupouaki mo vave 'a e ngaue 'a e Poate Vai mo e kakai pea mo 'enau ngaue ki he ngaahi launga kuo tuku atu ki a kinautolu mei he 'Ofisi ni.

'I he ngaahi launga 'e fitu (7) na'a mau ma'u lolotonga 'a e taimi 'o e lipooti ni, ko e nima (5) ai na'e fekau'aki mo e fu'u ma'olunga 'a e mo'ua vai. Na'e malava ai 'o tala e ngaahi 'uhinga 'e tolu (3). 'Uluaki, na'e te'eki ke tufa atu 'a e ngaahi tohi mo'ua vai ki he mahina Fepueli ki Mē, 2020, koe'uhi ko e ngaahi fakataputapai 'o e KOVITI-19, ta'ota'ofi 'a e fefonga'aki mo e fiema'u ke vahavaha 'a e nofo fakasosiale. Ko e ua, na'e 'ilo 'e he Poate Vai 'a e ngaahi mama 'i he vai, pea ko e tolu, na'e fu'u mahiki 'a hono ngaue'aki 'o e vai 'o 'ikai ha 'uhinga mahino ki ai pea lolotonga ia na'e toutou ma'olalo pe 'a e 'avalisi he mahina 'a hono ngaue'aki 'o e vai.

I he ngaahi launga ni, na'e holoki ai 'e he Poate Vai 'a e mo'ua 'a e kau ma'u vai (kasitoma). 'Oku 'i ai 'a e mafai makehe (discretionary) 'o e Pule Lahi 'o e Poate Vai 'o fakatatau mo e kupu 56 'o e Lao Poate Vai 'a Tonga 2000 ke fakasi'isi'i, fakamolemole'i pe toloi ha konga pe kotoa 'o ha totongi mo'ua, 'o kapau 'oku malava ke fakatonuhia'i.

Ko e launga 'e taha 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'o fekau'aki mo hono tohi mo'ua 'e he Poate Vai ha mo'ua fuoloa mo e totongi hoko na'e ngaue'aki 'e ha taha kehe 'i ha tokotaha fo'ou 'oku 'o'ona 'a e 'api. Ko hono mo'oni, na'e lesisita 'a e mo'ua vai tuku fuoloa 'i ha hingoa 'o ha tokotaha kehe kae 'ikai ko e tokotaha fo'ou 'oku ha'ana 'a e 'api. Kuo tukupa ai 'a e Poate Vai 'a Tonga ke fakapapu'i he 'ikai toe hoko ha palopalema pehe pea tohi mo'ua ki he tokotaha fo'ou pe tohi mo'ua 'a e mo'ua tuku fuoloa 'o 'ikai 'i he hingoa 'o e tokotaha fo'ou.

Na'e toe 'i ai mo e ongo launga fekau'aki mo e liliu 'o e tu'utu'uni fakangaue 'i he vahenga malolō (gratuity) kuo laka hake he ta'u 'e 10 pea 'e tapuni ia ko e fu'u fuoloa 'a e taimi.

Ngaahi launga fekau'aki mo e Kautaha Poate 'Uhila 'a Tonga (7)

Na'e kehekehe pe 'a e ngaahi launga fekau'aki mo e kautaha Poate 'Uhila 'a Tonga 'o fekau'aki mo e ngaue ki he ta'efiemalie ki he ngaahi vahenga felave'i mo e ngaahi taukei mo e poto'i ngaue 'oku fai ki he fatongia. Ko e ngaahi launga kehe 'oku mahu'inga ke fakaha heni 'oku kau ai 'a e fehalaaki hono tohi mo'ua 'a e tokotaha kehe, koe'uhi ko e founga 'oku ngaue'aki (system) 'oku kehekehe 'a e toko ua (2) 'oku ma'u 'uhila (customers) ka 'oku na hingoa tatau pe neongo 'oku fika kehekehe pe 'a hona takitaha mo'ua mo e tu'asila. Na'e 'ikai ha launga fekau'aki mo e ma'olunga 'a e mo'ua 'uhila. Ko e tukunga pe foki eni mei he ta'u ki mu'a.

Ngaahi launga fekau'aki mo e Poate Ma'u Mafai ki he Veve (5)

Ko e toko fa (4) e kau launga ko e kau hiko veve 'a e Poate Ma'u Mafai ki he Veve 'o fekau'aki mo 'enau ngaahi monu'ia, ko honau ngaahi vahenga, totongi ngaue tu'a taimi mo e ngaahi kaveinga fakangaue kehe pe. Ko e ngaahi kaveinga kehe na'e toe 'ohake na'e kau ai 'a e ngaahi teunga malu'i 'oku ngaue'aki 'e he kau hiko veve, tu'unga uesia ki he mo'ui lelei pea mo 'enau hao mo e malu lolotonga 'a 'enau ngaue pea mo e 'ataakai 'oku nau ngaue ai. Na'e 'ikai ha launga 'o fekau'aki mo e ngaue pe ko e ngaahi totongi 'oku tohi mo'ua ki he kakai 'oku hiko 'a 'enau veve (customers).

Ngaahi launga fekau'aki mo e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga (1)

Na'e tu'o taha (1) pe 'a hono launga'i 'a e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga 'o fekau'aki mo hono to'o ta'efakalao ha mo'ua. 'I hono fakahoa, na'e fe'unga mo e ngaahi fo'i launga 'e fa (4) 'oku natula tatau mei he ta'u kimu'a. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i heni kuo mau ma'u 'a e ngaahi faka'eke'eke 'o fekau'aki mo e ngaahi kaveinga tatau mei he fanga ki'i motu iiki ange 'o fekau'aki mo e fa'a mate 'a e

founga fetu'utaki pe netiueka (network) 'o motuhia ai e ngaahi motu ni mei he netiueka lolotonga ia kuo nau 'osi totongi 'a 'enau ngaahi fa'unga fetu'utaki (packages) he mahina takitaha.

Ngaahi Launga ki he kovi 'a e ngaahi hala pule'anga (7)

Na'e 'i ai ha 'Ofisa Kolo mei ha kolo na'a ne launga 'o fekau'aki mo e tukunga kovi 'a e ngaahi hala ki he ngaahi ngoue'anga mo e ngaahi kolo 'i Lotofoa, kae tautefito ki he hala 'oku fou atu ai ki he keli'anga maka 'a e potungaue. Na'a ne pehē na'e fakahoko 'a e fakalelei'i fakamuimui taha ki he hala 'i he ta'u 'e valu (8) kuo hili 'o fakahoko pe 'e he kainga 'o e kolo 'o ngaue'aki 'a e me'angaue mei he potungaue. Kuo tā tu'olahi 'a 'e ne fakahā 'a 'ene hoha'a ko eni ki he potungaue (va'a 'i Ha'apai), kā na'e te'eki pe ke fai ha ngaue ki ai. Kuo toe kovi ange 'a e tukunga ia 'o e ngaahi hala. Kuo 'ikai ke toe lava hano ngaue'aki 'e he fanga ki'i me'alele iiki ange. 'I he tali ki ai, na'e pehē mei he potungaue 'e toe langa fo'ou mo vali tā kotoa 'a e ngaahi hala 'o Ha'apai 'o fakafou 'i he Polokalama Kau Katoa ki he Fakalelei Hala Fakavavevave 'a e Pule'anga ki he anga 'o e Nofu mo e Hoa Fengaue'aki ki he Fefononga'aki mo e Fetu'utaki, 'i he a'u ki he ta'u 2022.

4. Potungaue Ako mo Ako Ngaue/Ngaahi Totongi Monū'ia ki he kau Faiako Te'eki Ako Fakangaue (UT - Untrained Teachers)

Ko e monū'ia fakapa'anga eni 'oku totonu ke ma'u 'e he kau faiako na'e te'eki ke nau ma'u ha ako fakangaue (Untrained), 'a ia na'a nau hū pe 'o kamata faiako he ngaahi ako'anga kae te'eki ke tomu'a fai ha'anau ako ngaue fakafaiako. Na'e fokotu'u 'a e founga ni he ta'u 2016 ke fakatokanga'i 'a e ngaahi ta'u kuo nau ngaue mai ko e kau faiako kuo te'eki ke ako fakangaue. 'Oku totongi hangatonu 'a e lahi 'o e pa'anga ki he 'enau ngaahi 'akauni 'i he Poate Sino'i Pa'anga Malōlō pea 'e toki malava ke toho 'o kapau kuo 'osi ma'u vahenga malōlō 'a e faiako.

Ko e fuofua polokalama na'e vahe atu na'e fakahū atu 'i Tisema 'o e 2016 ki he Potungaue Pa'anga.

Ko e founga:

Kuo pau ki he Potnguae Ako mo Ako Ngaue ke 'oatu 'a e ngaahi fakamatala kotoa 'oku fekau'aki mo e tokotaha ngaue, 'a ia ko hono fakapapau'i 'a 'ene ngaue ki he Potungaue Pa'anga, pea te nau sivi'i leva ia mo fakahū atu ki hano tali aofangatuku 'e he 'Aotita Seniale. Ko ia 'e talí 'e fakahū atu leva ki he Poate Sino'i Pa'anga Malōlō ke nau ngaue ki ai pea mo totongi atu ki he 'akauni 'a e tokotaha 'oku totonu ke ne ma'u.

- 'Oku a'u ki he ta'u 'e ua (2) 'a e fuoloa 'o e ngaue 'oku fai ki he ni'ihī 'o e kau faiako na'e te'eki ke nau tomu'a ako ki he ngaue fakafaiako (UT).
- Ko e ngaahi 'uhinga 'oku 'omai ko e tomui mei he Potungaue Ako ki he Potungaue Pa'anga.

5. Potungaue Ngoue/Ngaahi monū'ia 'a e kau 'Ofisa Fakahinohino ki he Ngoue

Ko e fatongia 'o e kau 'Ofisa Fakahinohino ki he Ngoue na'e te'eki ke fokotu'u ki he lakanga tu'uma'u talu hono ngaue'aki mei he ngaahi ta'u 1960 'o a'u mai ki he konga faka'osi'osi 'o e 1980. Ko e kau ngaue lau 'aho pe eni 'a e Potungaue Ngoue, Toutai mo e Vao 'Akau.

Na'e tu'utu'uni 'a e Komisoni ki he kau Ngaue Fakapule'anga (PSC) 'i he 'aho 29 'o Sepitema, 2017 (PF.5297)¹ 'o fakatokanga'i ai 'a e ngaahi ta'u 'o e ngaue lau 'aho 'a e kau ngaue ko eni pea mo 'enau totonu ki ha totongi fakapa'anga. Ko e kau ma'u vahenga malōlō pe mei he ngaue na'a nau ma'u 'a e monū ko eni. Ko kinautolu na'a nau kei ngaue na'e 'ave 'a e pa'anga na'e totonu kenau ma'u ki he 'enau ngaahi 'akauni vahenga malōlō 'oku 'i he Poate ki he Sino'i Pa'anga Malōlō.

Ko e fuofua lisi 'o e hingoa 'o e kau 'Ofisa Fakahinohino ki he Ngoue na'e fakahū atu mei he potungaue 'i he 'aho 28 'o 'Epeleli, 2017, na'e toe fakapapau'i ia 'i he 'aho 12 'o Mē, 2017. Na'e toe fakahū atu ki he Komisoni ki he kau Ngaue Fakapule'anga 'a e lisi fo'ou 'i Mē 'o e 2020, he na'e 'i ai mo ha ni'ihi kehe na'e taau ke nau kau 'i he monū'ia ko eni ka na'e 'ikai ke kau 'a honau hingoa 'i he lisi na'e 'oatu 'e he potungaue.

Founga:

Na'e fai atu mei he potungaue 'a hono fakapapau'i 'o 'enau ngaue ki he Potungaue Pa'anga, 'o nau vakai'i ke fai hano tali aofangatuku 'e he 'Aotita Seniale. Ko kinautolu na'e tali ke totongi atu 'a 'enau monū'ia na'e fakahū atu leva ia ki he Poate Sino'i Pa'anga Malōlō ke tanaki ki he 'enau 'akauni takitaha.

Ngaahi Ola

- Na'e fu'u fuoloa 'a e founga pea 'ikai ha ngaue pe tali mai, ki he kau ngaue.²
- Na'e fe'unga mo e ta'u 'e taha (1) 'a e tatali 'a e fuofua lisi 'o e kau 'Ofisa Fakahinohino ki he Ngoue ke ma'u 'a 'enau ngaahi monū'ia. Na'e pehē na'e makatu'unga 'a e fu'u tatali fuoloa ni mei he ngaue 'a e 'Ofisi 'Aotita ke fakapapau'i 'a e ngaahi hingoa na'e fakahū atu mei he potungaue ke fai hono totongi.³
- 'Oku kei fakatatali 'a e ngaahi launga kotoa 'e hiva (9) ke tali 'e he Potungaue Pa'anga pea mo hono fakapapau'i 'a honau ngaahi ta'u fakangaue 'e he Komisoni ki he kau Ngaue Fakapule'anga.

¹ No:498, PSC 11, 29 'o Sepitema, 2017

² OMB 18/19 – 206; Fakahū: 1/05/19 – Tapuni: 16/01/20

³ OMB 18/19 – 206: Launga 'a Vao Langi

6. Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi/Launga ‘a e fo’i kulupu mei ‘Eua

---

Ngaahi launga fekau’aki mo e hala pule’anga ‘i ‘Eua

Kuo lauita’u ‘a e fefonga’aki ‘a e kau ngoue ‘e toko ono (6) ‘i he Hala Poutelefoni ki he ‘enau ngaahi ngoue’anga ‘i ha fo’I konga ‘oku ma’olunga ange ‘i he konga faka-Tonga ‘o e motu. Ko e feitu’u ni ko e fakahihifo ‘o Ha’atu’a. Na’e toe kovi ange ‘a e tukunga ‘o e hala koe’uhi ko hono ngaue’aki ‘o e ngaahi me’angaue mamafa ‘a e kautaha ‘Akau Papa ko e Aotearoa-Tonga Forest Product Ltd., ki hono ta mo fetuku ‘a e ‘akau ki he feitu’u fahi’anga papa ‘i Ha’atu’a.

Na’e fakahā ‘e he kau launga na’e tu’o lahi ‘a ‘enau launga ki he potungaue (va’a ‘i ‘Eua). Ka ko e tali na’e toutou fakahoko ange kia kinautolu, ‘oku nau kei fakatatali ki ha lau mei he ‘ulu’i ‘ofisi ‘o e potungaue. ‘Ikai ngata ai, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi naunau ki hono fakalelei’i ‘o e hala ‘i ‘Eua, pea kuo ‘osi ngaue’aki kotoa ‘a e \$50,000 ko e patiseti ia ki he ngaue fakalelei hala ma’a ‘Eua ki he ta’u fakapa’anga ko ia. ‘Ikai ngata ai, kuo pau ke fai pau ‘a e ngaahi ngaue fakalelei mo monomono hala kotoa ki he fokotu’utu’u kuo tali ‘e he potungaue ‘a ia kuo tomu’a fai e felotoi ki ai mo e Memipa Fale Alea ‘o e vahenga fili koi a. Ko e ngaahi hala pe ‘oku kau ‘i he fokotu’utu’u ko ia ‘e malava ke fai hono fakalelei’I mo monomono.

Na’e fakapapau’i ai mei he potungaue ‘oku ‘amanaki ke fakalelei’i ‘a e hala Poutelefoni ‘i he Polokalama Kau Katoa ki he Fakalelei Hala Fakavavevave ‘a e Pule’anga.

Na’e ‘ikai ke mahino ki he Va’a ki he Fefononga’aki ‘i ‘Uta ‘a e potungaue ‘a e fiema’u ke fai pau ki he Lao ki he Hala Pule’anga (Fakatonutonu 2016)

Ngaahi palopalema

Ko e makatu’unga lahi ki he ngaahi launga ni ‘oku fakalukufua atu ‘i he ngaahi tukunga ko eni:

1. Ko e palopalema lahi taha ko e si’isi’i ha pa’anga ‘a ia ‘oku fehangahangai mo e meimei kotoa ‘o e ngaahi hala he ngaahi kolo mo e ngoue’anga ‘i Tonga ni kotoa.
2. ‘Oku ‘ikai ke lahi ha ngaahi naunau mo e misini ki he langa hala ‘a e potungaue. Ko e seti pe ‘e taha (1) ‘o e ngaahi misinisi mo e me’a ngaue ‘oku ngaue’aki ia ki hono langa e ngaahi hala ‘i Tongatapu pea toki uta holo ai pe ki he ngaahi motu.
3. Ko hono ola, ‘e matu’aki tuai ‘a hono fakalelei’i ‘o e hala ‘o tautefito ki he ngaahi kolo mo e ngaahi ngoue’anga. ‘Oku uesia ‘a e vave e ngaue ni mei he taimi ‘oku ‘uha lahi ai he fa’ahi ta’u ‘uha pea toe loloto ange ai e ngaahi luoluo he hala. ‘Oku fa’a tanu makamaka pe ‘a e ngaahi hala he kolo mo e ngoue’anga koe’uhi ko e ‘ikai ha ngaahi naunau mo ha misinisi pea toe kanoni’aki ‘a e ‘ikai lahi ha poto’i ngaue fe’unga.

4. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi hala ‘e ni’ihi ‘oku monomono ‘aki ‘e sino’i pa’anga ma’ae ngaahi vahenga fili ‘a e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke fuoloa ‘a e tolonga ‘a e ngaahi hala ko eni pea ‘oku mole noa’ia ai ‘a e pa’anga totongi tukuhau. Ko ‘ene tō mai pe ‘a e ‘uha lahi hokó, ‘e lilii kotoa ‘a e ngaahi ngaue kuo fai ko e ngaahi luo pelepela pe.

Ngaahi fokotu’u:

‘Oku fokotu’u atu ‘i he lipooti ‘o e fakatotolo ke fai eni ‘e he potungaue:

1. totonu ke fakamamafa’i hono ngaue tonu ‘aki ‘a e ngaahi hala ‘o fakatatau mo e lao pea ke ta’ota’ofi ‘a hono ngaue’aki ‘o e ngaahi misini mamafa ‘a ia ‘oku nau maumau’i noa’ia ‘a e ngaahi hala;
2. tautea’i ha taha tene maumau’i ‘a e ngaahi hala;
3. fakakaukau’i ke monomono ‘a e hala pea ke fai pau ki he ngaahi fiema’u mo honau fatongia ‘oku tu’utu’uni ‘e he lao; pea
4. fakakaukau’i hano fakatotolo’i ‘o e ngaahi tukuaki’i ‘oku fai ‘e he kau launga ki he kautaha *Aotearoa-Tonga Forest Product Ltd.*

3.2 FETU’UTAKI & MĪTIA

‘Oku makatu’unga hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama Tala Fatongia ke faka’ilo atu, ako’i mo fakatupu ke lahiange ‘a e mahino mo e ‘ilo ki he ngaahi fatongia tefito ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni pea mo e ngaue ‘e malava ke fakahoko atu ki he kakai ‘o fekau’aki mo ha’a nau launga ki ha fai fatongia ‘a e pule’anga. Ko e ngaahi Tala Fatongia ni, ‘oku ‘oatu ai ki he kakai kotoa ‘o Tonga ni pea mo kinautolu ‘i he ngaahi fonua muli, ‘a e ngaahi fakamatala mo e founa ‘o e fetu’utaki ‘e malava kenau ta’imalie ai mei he ngaahi ngaue ni.

Na’e kamata’aki ‘e he Va’a ki he Fetu’utaki mo e Mitia ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2019/20 ‘a e ngaahi Tala Fatongia kehekehe ‘i Tonga ni. Na’e fai ‘a e lava atu ki Ha’apai mo Vava’u. Na’e toe fakahoko ‘a e ngaahi Tala Fatongia ni mei he ngaahi tepile fakamatala na’e fokotu’u ‘i Tongatapu ni mo e tukui motu, ‘Eua, Ha’apai, Vava’u mo e Ongo Niua, lolotonga ‘a e ngaahi Katoanga Faka’ali’ali Ngoue.

Ko e ngaahi fakataha mo e a’uatu ki he ngaahi potungaue ‘a e pule’anga, ngaahi kautaha sivile mo e anga ‘o e nofo, ‘oku hoko ia ko e ngaahi faingamalie lelei ke fe’iloaki mo fetakinima ai mo e kakai he ngaahi feitu’u kehekehe pe. ‘Oku fai ai heni ‘a hono fakaivia mo fengau’eaki mo e kakai pea mo fai ha’anau launga ‘i he fa’unga ngaue fakalelei ko eni ‘a ia ‘oku ta’etotongi. Ko e ngaahi Tala Fatongia ni ‘oku kafataha ai ‘a e ngaahi va’a fakangaue kotoa ‘o e ‘Ofisi.

Ngaahi lavame'a

Na'e fe'unga mo e ngaahi Tala Fatongia 'e 87 na'e fakahoko he founa kehekehe lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2019/20. Na'e kau ai heni 'a e a'u tonu atu ki he ngaahi potungaue, va'a fakangaue mo e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, ngaahi kolo mo e motu pea mo e ngaahi kautaha ta'efakapule'anga. Na'e ngaue'aki e ngaahi founa fetu'utaki kehekehe 'o e mitia angamaheni mo fo'ou, 'o kau ai 'a e a'utonu ki he ngaahi va'a kehekehe 'o e pule'anga, tukui kolo mo motu, ngaue'aki 'o e mitia, fetu'utaki mo e kakai, 'a'ahi ki he ngaahi ako'anga, kau ki ha faka'ali'ali pea mo hono fokotu'u e ngaahi papa fakahinohono pe tu'uaki.

Ko e lahi fakakatoa 'o e ngaahi polokalama Tala Fatongia 'e 87 'oku holo ia mei he ngaahi polokalama 'e 141 he 2018/19. Na'e makatu'unga lahi eni mei he fakatu'upakee 'a hono tu'utu'uni e ngaahi fakataputapui 'e he kau ma'u mafai he pule'anga mo e Potungaue Mo'ui koe'uhi ko e tu'u fakamanamana mai 'a e mahaki KOVITI-19 'i he kamata'anga 'o e ta'u 2020. Na'e poupou 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki he ngaahi fokotu'utu'u ni pea pau ai ke fakahoko pe 'a e ngaahi Tala Fatongia 'o fakafou 'i he letio, Televisone, uepisaiti mo e mitia fakasosiale tautefito ki he Feisipuka (Facebook). Talu mei he faka'osinga 'o Ma'asi, na'e lahi 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi founa fetu'utaki ni ke fakapapau'i 'e kei a'uatu pe 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fai fatongia 'o e 'Ofisi ni ki he kakai. Na'e tuku atu ai 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga 'i he ngaahi fa'unga ni talu mei he kamata 'o e ngaahi tapui fakafonua mei he faka'osinga 'o Ma'asi ki he kongaloto 'o 'Epeleli. Na'e malava ai heni 'a e kakai ken au kei fai mai ha'anau launga pe faka'eke'eke ki ha tokoni tenau fiema'u mei he 'Ofisi.

Tala Fatongia ki he ngaahi motu

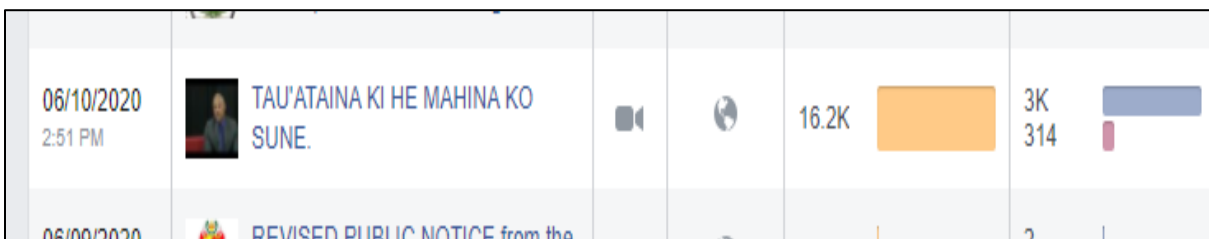
Na'e fakahoko e ongo Tala Fatongia 'e ua (2) ki Ha'apai 'i 'Okatopa 2019 pea mo Vava'u 'i Ma'asi 2020. 'I he ngaahi Tala Fatongia 'e 87 na'e fakahoko lolotonga e ta'u, ko e 15 ai na'e fakahoko 'i Ha'apai kae valu (8) 'a Vava'u. Na'e taki 'i he ongo polokalama Tala Fatongia ki he ongo vahefonua 'a e Pule Lahi 'o e 'Ofisi, Mrs. 'Alisi Taumoepeau, SC, pea pehe foki ki he ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi 'ofisi fakapule'anga, pilisone, ngaahi ako mo e kolo. Ko e tumutumu e 'a'ahi ki Ha'apai ko e lea 'i he kaveinga "Ko e Konisitutone mo e Kolosi" 'a ia na'e fakahoko ia 'e he Pule Lahi lolotonga hono katoanga'i 'a e ta'u 'e 44 'a e ha 'a e Kolosi Fakamisiteli 'i he Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga 'i Pangai. Na'e fakafuofua ki he kakai 'e toko 500 na'a nau fakatefua ai 'o kau ki ai mo e to'utupu mo e fanau mei Lifuka pea mo e tukui motu, 'a ia na'e fakahoko pe 'i he loto manafa 'i he ve'e Kolosi Fakamisiteli. Ko e faingamalie foki ia 'e taha ki he 'Ofisi ke tufaki 'a e ngaahi tohi tu'uaki mo fakahinohino ki he 'ene ngaahi fai fatongia mo e founa 'o e fetu'utaki 'o faka'eke'eke pe fai ha launga. Na'e ta'imalie ai heni 'a e fanau mo e to'utupu pehe ki he fanau ako 'i hili 'a hono fakahoko e polokalama tefito. Na'e toe fakahoko foki mo e Tala Fatongia ki he Kovana 'o Ha'apai, Rev. Dr. Mohenoa Puloka.

Na'e fe'unga mo e 'aho 'e ua (2) 'a e 'a'ahi ki Vava'u he konga faka'osi 'o Ma'asi, ki mu'a pe ia pea tu'utu'uni 'a e ngaahi fakatapu'apai fakafonua. Na'e taki 'a e Pule Lahi 'i he 'a'ahi ki he 'Eiki Kovana, Lord Fakatulolo mo 'ene kau 'ofisa ma'olunga. Na'e fakahoko mai ai 'e he 'Eiki Kovana 'a 'ene pou'pou ki he ngaahi ngaue 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, 'o ne fakatatau ki ha "Oku fakama'sila 'a e 'aione 'aki 'a e 'aione," 'o hangē 'oku ha 'ia Palovepi 7:17. Na'e toe 'a'ahi 'a e timi Tala Fatongia 'o tufaki 'a e ngaahi tohi tu'uaki mo fakahinohino ki he kau taki ngaue 'i he ngaahi Potungau'e Polisi mo Pilisone, Ngoue mo e Vao 'Akau, pea mo e ngaahi ako 'a e pule'anga mo e ngaahi siasi.

Mītia Fakasosiale

Na'e kau mai 'a e taha 'o e kau launga 'a ia na'e ola lelei 'a e ngaue ki ai 'i he polokalama letiō mo TV ki he mahina Sune 'a ia na'e kaveinga'aki 'a e Tau'atāina. Ko e polokalama ni na'e laka hake he toko 16,000 na'e a'u ki ai pe REACH 'i hono fakamafola 'i he Feisipuka (Facebook). 'Ikai ngata ai, na'e lauafe mo kinautolu na'a nau mamata'i 'i he Feisipuka ai pe, 'o hange ko e lekooti 'oku hā atu ko eni:

(Ko e lekooti eni 'a e Feisipuka ki he polokalama 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki Sune 'i he kaveinga ko e "Tau'ataina.")

Ko e ngaahi polokalama ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘i he mahina takitaha ‘oku fakamafola mo tufaki ia ‘i he ngaahi mītia ko eni:

- i. Letiō Tonga
- ii. Letiō 87.5 FM
- iii. Letiō 88.1 FM
- iv. Televisone Tonga
- v. Uepisaiti – www.ombudsman.to
- vi. Peesi Feisipuka – ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni
- vii. Ngaahi polokalama letiō ‘a e kainga Tonga ‘i muli (‘i hano kole ‘e he ngaahi polokalama ko ia)

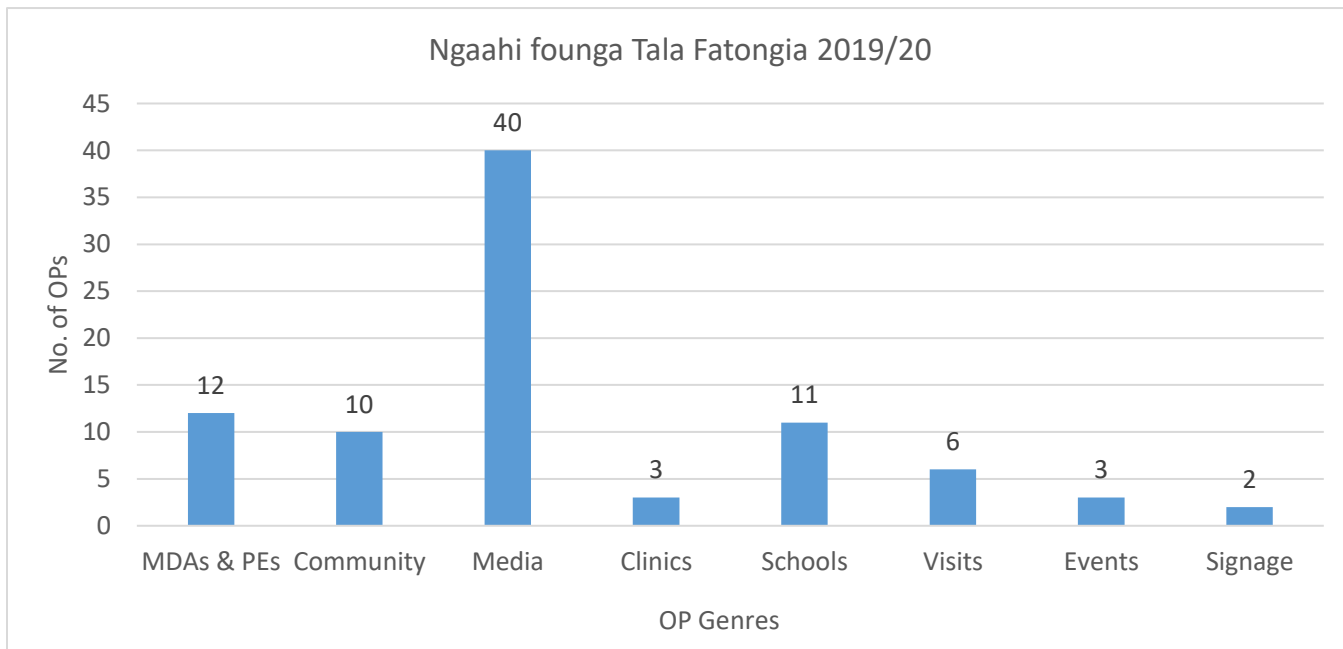
‘Oku ha atu he lipooti ni ‘a e lahi ‘o e ngaahi fetu’utaki ‘i he Feisipuka mo e Uepisaiti (Kau muimui, sai’ia mo e kau ‘a’ahi) lolotonga ‘a e 2019/20.

Feisipuka			Uepisaiti	
Mahina	Kau Muimui	Sai’ia	Mahina	Ngaahi ‘a’ahi
Siulai-19	21	22	Siulai-19	974
‘Akosi-19	37	34	‘Akosi-19	1088
Sepitema-19	39	37	Sepitema-19	1494
‘Okatopa-19	48	48	‘Okatopa-19	1016
Novema-19	83	77	Novema-19	1146
Tisema-19	32	30	Tisema-19	896
Sanuali-20	55	54	Sanuali-20	1236
Fepueli-20	27	27	Fepueli-20	1513
Ma’asi-20	20	17	Ma’asi-20	1450
‘Epeleli-20	38	38	‘Epeleli-20	1274
Mē-20	22	20	Mē-20	884
Sune-20	118	72	Sune-20	1801

Polokalama A’U TONU (REACH Mission)

Na’e toe fakaafe’i foki ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ke kau atu ki he polokalama “A’u Tonu” na’e fokotu’utu’u mo fakapa’anga ‘e he Va’a ‘o e Kautaha ‘o e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘o Mamani ki he Kakai Fefine ‘o fengae’aki mo e Va’a ki he Kakai Fefine ‘a e Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua. Na’e malava ai heni ‘a e ‘Ofisi ke tufaki ‘a e ngaahi fakamatala ki he kakai mei he ‘ene tepile ma’unga fakamatala ma’ae kakai. Na’e toe lava ke ma’u ‘a e ngaahi faka’eke’eke, launga mo e ‘a’ahi mei he kakai tokolahi. Ko e founga fengae’aki fakatokolahi ko eni na’e malava ai ‘a e

kainga ‘o Nukuleka, Talafu’ou, Navutoka, Manuka, Kanokupolu mo Ha’atafu ke ma’u tonu ‘a e fakahinohino ki he fai fatongia ‘a e ‘Ofisi pea mo e founa ‘o e fetu’utaki hangatonu pea/pe fai mai ha’anau launga.

Tala Fatongia Fakatahataha

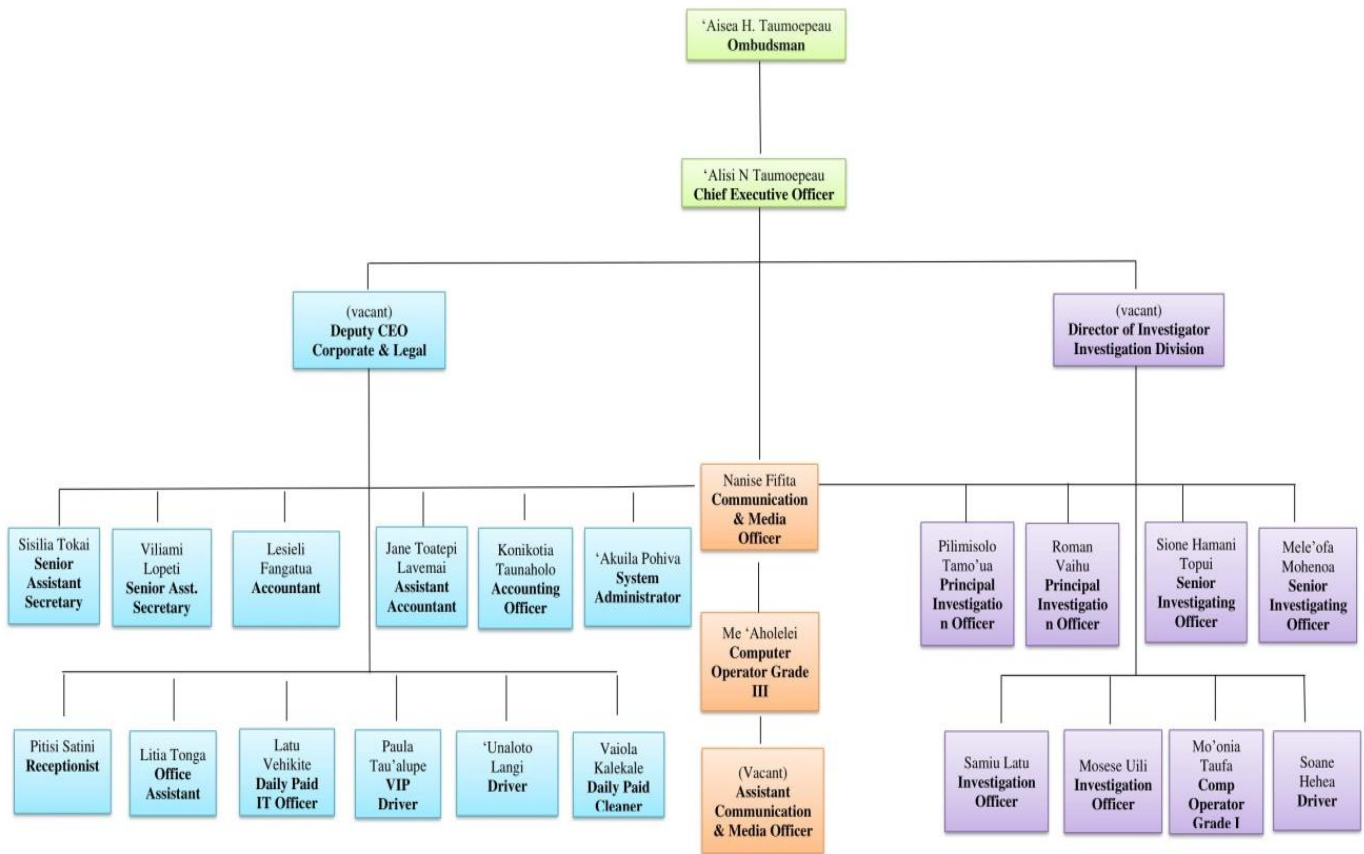
Lolotonga e ta’u, na’e tataki ai ‘e he ‘Ompatimēni ‘a e Tala Fatongia Fakatahataha ki he kotoa ‘o e kau Sea, Talekita mo e kau taki he ngaahi kautaha pisinisi ‘a e pule’anga. Na’e fakafuofua ki he toko 60 na’e kau ki he polokalama ni ‘o fakahoko atu ai ‘a hono fakamanatu ‘a e mahu’inga ‘o e pule lelei ‘i he fakahoko e ngaahi tu’utu’uni fakangaue pea mo e fai fatongia.

‘Oku fakahoko atu he Fakamatala Tanakiatu Fika 6 ‘a e ngaahi Tala Fatongia na’e fakahoko ‘i he ta’u ko eni ‘oku fai atu ai ‘a hono lipooti.

3.3 VA’A FAKALAO MO TATAKI NGAUE

FA’UNGA FAKANGAUE

I he a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2020, na’e taki ‘a e ‘Ofisi ‘e he ‘Omipatimeni mo e Pule Lahi pea mo e kau ngaue tu’uma’u ‘e toko 21, toko ua (2) ngaue lau’aho pea mo e toko taha (1) ngaue aleapau.

FAKATAHA FOKOTU'UTU'U NGAUE (RETREAT)

Na'e fakahoko 'e he 'ofisi 'a e ongo fakataha fokotu'utu'u ngaue 'e ua (2) 'i he 'aho 15-16 'o 'Akosi, 2019, 'o fai e tokanga ki he Patiseti, Palani Tataki Ngaue mo e Palani Pule Fakata'u pea pehe ki hono paotoloaki 'a e ngaue fakataha. Na'e fakahoko eni ki he matāfanga Liku'alofa. Ko e kaveinga ko e **“Laukau ke fai fatongia ma'a Tonga. Taukave'i 'a e ngaue anga totonu.”**

Na'e fakahoko 'a e Misa Fakafeta'i ki he kau ngaue 'i he falelotu Pasilika 'o Sangato 'Atonio 'o Patua 'o e Siasi Katolika, Nuku'alofa, 'i he 'aho 26 'o Sanuali, 2020, ke faka'ilonga'i 'a e kamata 'a e ta'u ngaue fo'ou 2020. Na'e toe fakahoko 'a e fakataha mo palani tataki ngaue 'a e 'ofisi 'i he Hotele Tanoa Fakavaha'apule'anga he 'aho 24 'o Sanuali, 2020. Na'e fakahū atu 'a e fakafo'ou ki he Palani Tataki Ngaue 2020/21 – 2022/23 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u mei he 'Ofisi 'o e Palemia mo e Potungaue Pa'anga.

AKO FAKANGAUE

'Oku pou pou ai pe 'a e 'ofisi ki he kau ngaue 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako fakalotofale 'i he kotoa 'o e ngaahi ngaue faka-'Ompatimeni.

Na'e fakafofonga'i 'a e 'ofisi 'i he ngaahi ako mo fakataha fakangaue nounou mo e ngaahi konifelenisi 'i tu'apule'anga:

Ako	'Aho	Kau ngaue
Ako ki he kau Fakatotolo 'a e ngaahi 'Ofisi 'Omipatimeni (Fisi)	31 Siulai - 1 'Akosi 2019	'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga - Mele'ofa Mohenoa, 'Ofisa Fakatotolo Ma'ounga - Sione Hamani Topui, 'Ofisa Fakatotolo - Samiu Latu & 'Ofisa Fakatotolo - Mosese Uili
Konifelenisi ki he ngaahi Totonu 'a e Tangata mo e Feliliuaki 'a e 'Ea (Fisi)	05 - 07 'Akosi 2019	Talekita 'o e Va'a Fakatotolo - 'Alisi N Taumoepeau SC
Konifelenisi mo e Fakataha APNIC IT Conference and Workshop (Taileni)	05 - 12 Sepitema 2019	'Ofisa Ngaue Fakakomipiuta - 'Akuila Pohiva
Ako ma'ae kau Taki To'utupu mei he Pasifiki 2019 (Siaina)	17 'Akosi - 8 Sepitema 2019	'Ofisa Fetu'utaki & Mitia - Nanise Fifita
Konifelenisi Fakata'u 'a e kautaha 'Omipatimeni 'a 'Amelika 2019 (Hawaii)	16 - 20 Sepitema 2019	'Omipatimeni - 'Aisea Taumoepeau SC Talekita 'o e Va'a Fakatotolo/Pule Lahi Le'ole'o - 'Alisi Taumoepeau SC
Kulupu Ngaue Faka-Netiueka 'a e Pasifiki - PacNOC (Fisi)	02 - 06 Tisema 2019	'Ofisa Ngaue Fakakomipiuta - 'Akuila Pohiva
Fakataha'anga Fakataki 'a e Pasifiki (Nu'u Sila)	25 - 27 Fepueli 2020	'Omipatimeni - 'Aisea Taumoepeau SC Talekita 'o e Fakatotolo/Pule Lahi Le'ole'o - 'Alisi Taumoepeau SC Sekelitali Tokoni - Melelua Langi

KAU NGAUE

Tepile 1: Kau ngaue 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Sune, 2020

Name	Designation	Qualification	Date of Appointment
'Aisea Havea Taumoepeau	'Omipatimeni	Loea Ma'olunga LLB (VUW NZ) LLM;(Melb Aust) Barrister & Solicitor,NZ	21 'o Ma'asi, 2015
'Alisi Numia Taumoepeau	Pule Lahi	Loea Ma'olunga MACM (Faith, US) LLB/ LLM(HONS) VUW(NZ) Barrister & Solicitor, NZ	1 'o Siulai, 2019
Roman Vaihu	'Ofisa Fakatotolo Pule	BA/LLB (NZ), LLM (London, UK) Barrister & Solicitor, Nu'u Sila	21 'o Siulai, 2016
Pilimisolo Tamo'ua	'Ofisa Fakatotolo Pule	Tipiloma he Faiongoongo (Pealini)	2 'o 'Epeleli, 2003
Mele'ofa Mohenoa	'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga	BBS/Grad Dip, (NZ)	5 'o 'Akosi, 2015
S. Hamani Topui	'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga	LLB & Profs (USP,)	3 'o Siulai, 2019
Samiu Latu	'Ofisa Fakatotolo	LLB, (USP)	24 'o Sune, 2019

Mosese Uili	'Ofisa Fakatotolo	BA, (USP,)	6 'o Sune, 2018
Viliami Lopeti	Tokoni Sekelitali Ma'olunga	BCom (USP, Fiji)	13 'o Sune, 2016
Sisilia Tokai	Tokoni Sekelitali Ma'olunga	Cert. IT (NZ)	12 'o 'Akosi, 2014
Nanise Fifita	'Ofisa Fetu'utaki mo Mitia	BA, (Aust) Cert (US) Dip,(UPNG)	8 'o 'Akosi, 2018
Lesieli Fangatua	'Akauniteni	Dip, Business, (TTI) BCom (USP)/Grad Dip (NZ)	9 'o Sune, 2017
Konikotia Taunaholo	'Ofisa 'Akauni	Dip (St Joseph Business)	16 'o Ma'asi, 2018
Mo'onia Taufua	'Ofisa Komipiuta Kalasi 1		3 'o 'Akosi, 2001
Me 'Aholelei	'Ofisa Komipiuta Kalasi 3	Dip IT (TIHE)	15 'o 'Akosi, 2015
'Akuila Pohiva	'Ofisa Ngaue Fakakomipiuta	Dip IT, DIP CS & IS (TIHE)	30 'o Me, 2016
Pitisi Satini	Tali Kakai/Telefoni	Dip IT (TIHE)	27 'o Sepitema, 2017
Litia Tonga	'Ofisa Tokoni Ngaue Faka'ofisi	Dip Biz & Tourism (TIHE)	10 'o 'Okatopa, 2019
Paula Tau'alupe	Faka'uli VIP		9 'o Novema, 2015
'Unaloto Langi	Faka'uli	Cert. Panel PNT (TIHE)	4 'o Fepueli, 2019
Soane Hehea	Faka'uli	Cert. IT (TIHE)	22 'o Sanuali, 2019
Jane Toatepi Lavemai	Tokoni Akauniteni Ngaue Aleapau	BCom (USP Fiji)	14 'o 'Okatopa, 2019
Latu Vehikite	'Ofisa Fetu'utaki & Tekinolosia	Dip IT (TIHE)	7 'o Fepueli, 2020
'Ofa ki Vaiola Kalekale	Tauhi Fale		3 'o Fepueli, 2020

Tepile 2: Kau ngaue kuo lava'i lelei 'a honau ngaahi mata'itohi lolotonga 'a e TF 2019/20

'Ofisa	Lakanga	Mata'itohi	'Aho na'e foaki ai
Mr. Roman Vaihu	'Ofisa Fakatotolo Pule	MA he Lao (with Merit)	31 'o 'Okatopa, 2019
Litia Tonga	'Ofisa Tokoni Ngaue Faka'ofisi	Tipiloma 'i he Pisinisi	11 'o Tisema, 2019
Jane T Lavemai	Tokoni 'Akauniteni	Bachelor 'i he Komeesi	13 'o Tisema, 2019

Na'e uki 'e he 'ofisi 'a e kau ngaue 'e toko nima (5) lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2019/20. Na'e kau ki ai 'a e Talekita 'o e Fakatotolo. Na'e toe tu'uaki foki mo e lakanga 'o e Pule Lahi pea ma'u 'a e tokotaha ki he lakanga. Na'e toe fakangaue'i mo e 'ofisa tokoni ngaue faka'ofisi mo e kau ngaue lau 'aho 'e toko tolu (3) kenau tokoni ki he kau ngaue kuo nau poaki kanau folau 'o ako pea mo e kau ngaue 'e toko nima (5) kuo nau malolō mei he ngaue. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lakanga 'oku mahu'inga 'oku te'eki ke fakafonu koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata 'oku felave'i mo e KOVITI-19. 'Oku ta'ofi ai ke toe

fai ha uki ‘o ha kau ngaue ‘o fakatatali ki hano fakapapau’i mei he Potungaue Pa’anga ‘i ha faingamalie ha pa’anga ki ai.

3.4 TEKINOLOSIA ‘O E FAKAMATALA

‘Oku mahu’inga ‘a e Tekinolosia ‘o e Fakamatala mo e Fetu’utaki ‘i he kuonga fakatisitolo ko eni pea kuo hiki ai ‘a e pule’anga mo e ngaahi kautaha kehe mei he founa tauhi lekooti angamaheni ki he founa ‘otometiki. Na’e ngaue mai ai ‘a e ‘Ofisi ‘o tataki ‘e he NiuIT ke fakapapau’i ‘a hono fokotu’u ha fa’unga tauhi lekooti ki he ngaahi launga (CMS) ma’ae Va’a Fakatotolo. Na’e tali ‘e he Potungaue Pa’anga ‘a hono totongi ‘o e CMS ‘i he 2018 pea foaki ‘a e tala mahu’inga ki he ngaue ni ki he NiuIT ko e \$88,575.00. ‘Oku ‘i he tu’unga faka’osi hono fakakakato e polokalama ni pea ‘e maa ke ngaue’aki ‘i he ngaahi mahina si’i ka hoko koe’uhi ko e ngaahi ako fakataukei ‘oku fai ki he kau ‘ofisa ngaue fakatotolo.

‘I he fuofua fakataha ‘a e Polokalama Fakataki ‘a e Pasifiki ‘i Fepueli, 2020, na’e fai e vakai ki he kaveinga ‘oku tokanga fakalukufua ki ai ‘a e ngaahi fa’unga ngaue ‘Omipatimeni mo Fakataki ‘i he Pasifiki ko hano ngaue’aki ha founa ‘oku fakafiemale ki hono sivi’i e tu’unga ‘o e fai fatongia (PMS). Na’e fakahā ai ‘e he kongahā lahi e ngaahi va’a ko eni ‘a e fiema’u ke ‘i ai ha fa’unga ‘oku fakamamafa taha pe ki he makehe ‘o honau ngaahi fatongia ki hono fakatotolo’i ‘o e fai fatongia ‘a e pule’anga ma’ae kakai.

Kuo kamata ai ‘e he ‘Ofisi ‘Omipatimeni ‘a Nu’u Sila ‘a e ngaahi polokalama ‘o fakafou he ‘initaneti ‘o ‘iloa ko e “zoom” ‘o kau ki ai e kotoa ‘o e ngaahi va’a fakangaue ni, ‘o kau ai mo Tonga ni, ke fevahevahe’aki ‘a e ngaahi fakamatala kuo toki tukuange mai ‘i mamani ‘o fekau’aki mo e PMS. ‘Oku mahu’inga taha heni hono fakahoko e ngaahi polokalama ni he ko e teuteu ia ki hano ngaue’aki ‘a e PMS.

‘Oku ‘i ai ‘a e tu’amelie ki he ngaahi fakamatala fekau’aki mo e fa’unga ngaue ni koe’uhi ke ma’u ha founa ke makatu’unga mei ai e ngaue ni ke fai ha vakai ki ai ‘o hange ko e ngaue lolotonga ki he PMS.

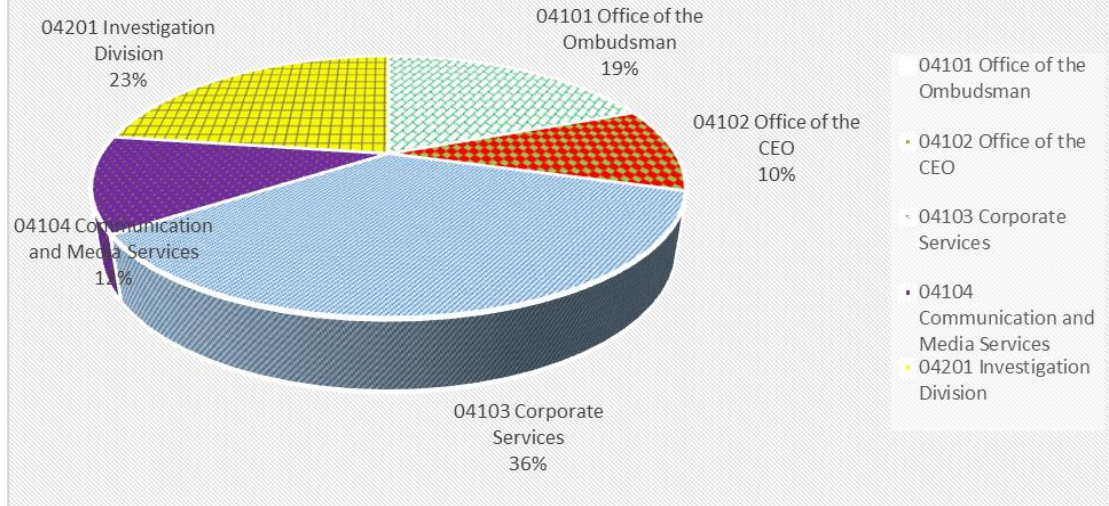
3.5 NGAUE FAKAPA’ANGA

Na’e fakafuofua ki he \$1.6 miliona ‘a e patiseti ki he TF 2019/20. Na’e uesia ‘e he KOVITI-19 mo e fiema’u ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakamole, ‘a e pa’anga na’e ngaue’aki ‘i he ngaahi mahina faka’osi’osi ‘o e taimi ‘o e lipooti ni.

‘I he kuata ‘uluaki, na’e ngaue’aki ai ‘a e 22.6% ‘i he a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sepitema, 2019. Na’e ngaue’aki ‘a e 14.45% ‘o e patiseti ‘i he kuata hono ua (2) ‘o a’u ki he ‘aho 20 ‘o Tisema, 2019. Ko e kuata hono tolu (3), na’e ngaue’aki ‘a e peseta ‘e 21.98 ‘o e patiseti ‘i he a’u ki he ‘aho 31 ‘o Ma’asi, 2020, pea ‘i he kuata faka’osi ‘oku fai atu ai e lipooti ni, na’e ngaue’aki ai ‘a e peseta ‘e 18.02 ‘o e patiseti ‘i he a’u ki he ‘aho 30 ‘o

Budget vs Actual by Sub-Program (Division) FY2019/20

Patiseti Fakakatoa	\$1,628,600.00
Lahi 'o e pa'anga na'e ngaue'aki	\$1,339,554.10
Toenga 'o e patiseti na'e 'ikai ke ngaue'aki	\$289,045.90
Peseti 'o e Patiseti Fakakatoa na'e ngaue'aki 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Sune, 2020	82.25%

'Oku to'o kongokonga lalahi atu 'i he tepile mo e kalafi 'oku hā 'i lalo 'a e patiseti 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni na'e tali ki he TF 2019/20 'i hono fakahoa ki he lahi 'o e pa'anga na'e ngaue'aki 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Sune, 2020. Na'e si'isi'i 'a hono ngaue'aki 'o e pa'anga koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata na'e fekau'aki mo e KOVITI-19, 'o hange ko ia na'e kole ki ai 'a e pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lakanga mahu'inga 'oku kei 'atā pea 'oku mau kei fakatatali ki hono fakakakato e ngaahi founa ngaue ki ai 'a e Potungaue Pa'anga.

Ngaahi fakamole fakapa'anga 'o a'usia 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u he Palani Tataki Ngaue:

Fika 'o e ngaahi Polokalama-si'i	Hingoa 'o e Polokalama-si'i	Patiseti na'e tali 2019/20	Lahi 'o e pa'anga na'e ngaue'aki 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Suna, 2020
04101	'Ofisi 'o e 'Ompatimeni	\$328,000.00	\$291,326.17
04102	'Ofisi 'o e Pule Lahi	\$152,200.00	\$67,424.54
04103	Tataki Ngaue	\$600,200.00	\$545,177.39
04104	Ngaue ki he Fetu'utaki mo e Mitia	\$155,500.00	\$104,927.32
04201	Va'a Fakatotolo	\$392,700.00	\$330,698.68
	FAKAKATOA	\$1,628,600.00	\$1,339,554.10

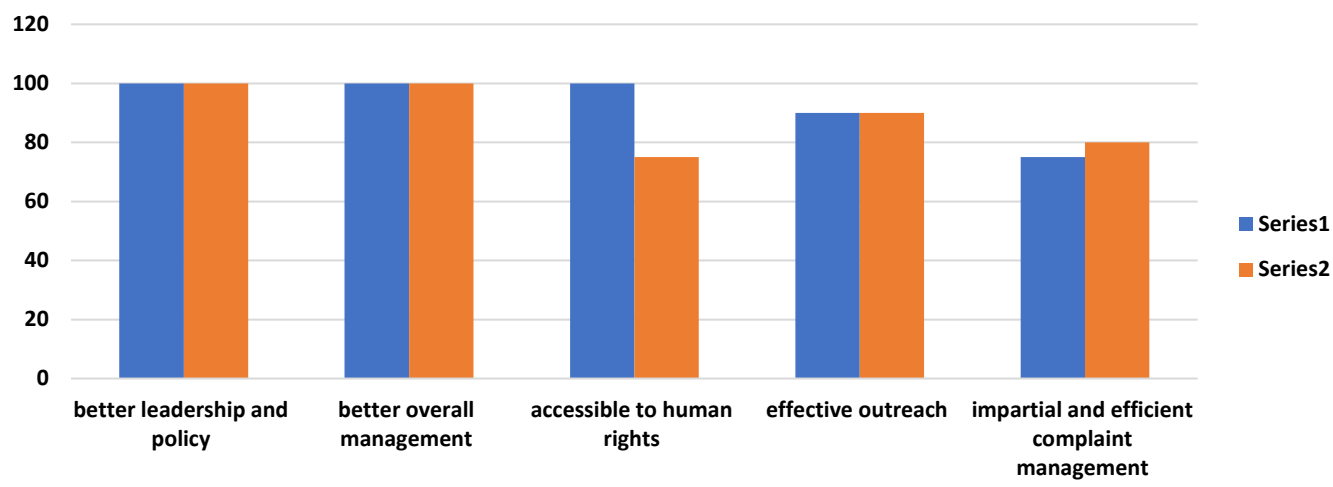
Fai fatongia 'i hono fakahoa ki he fiema'u ki he ola 'o e palani tataki ngaue

'Oku fakaikiiki atu heni 'a e tu'unga 'o e fai fatongia 'a e 'Ofisi 'i hono fakahoa ki he ngaahi fokotu'utu'u 'i he Palani Tataki Ngaue 2019/20, Fokotu'utu'u Ngaue ki he Fakalalakaka 'a Tonga II, Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa pea mo 'emau patiseti fakata'u 'o fakafou he Lao ki he Patiseti 2019/2020. 'Oku 'oatu heni 'a e ngaahi fakamatala mo e faka'uhinga ki he ngaahi fokotu'utu'u fakaloto'ofisi pea mo e ngaahi kupu mei tu'a.

Na'e kau 'i he ngaahi ola fakangaue ki tu'a (External outputs) 'a e:

- i. **Fale'i Fakataki mo e fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni fakangaue 'a ia** na'e fakamamafa ki he kotoa 'o e ngaahi ngaue fakataki mo hono pule'i 'o e ngaue;
- ii. taukave'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangata;
- iii. **Ola lelei 'a e tala fatongia:** fakamamafa ki hono fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e ngaahi polokalama tala fatongia ki he kakai; pea
- iv. **Fa'unga launga 'oku taau mo 'ikai fakapalataha pea mapule'i lelei:** Ke malu'i 'a e taau mo e potupotu tatau pea ke vave mo ola lelei 'a e ngaue ki he ngaahi launga.

Ngaahi Ola Ngaue ki tu'a 'o fakahoa ki he ngaahi ola 'o e Palani Tataki Ngaue 2020-2021

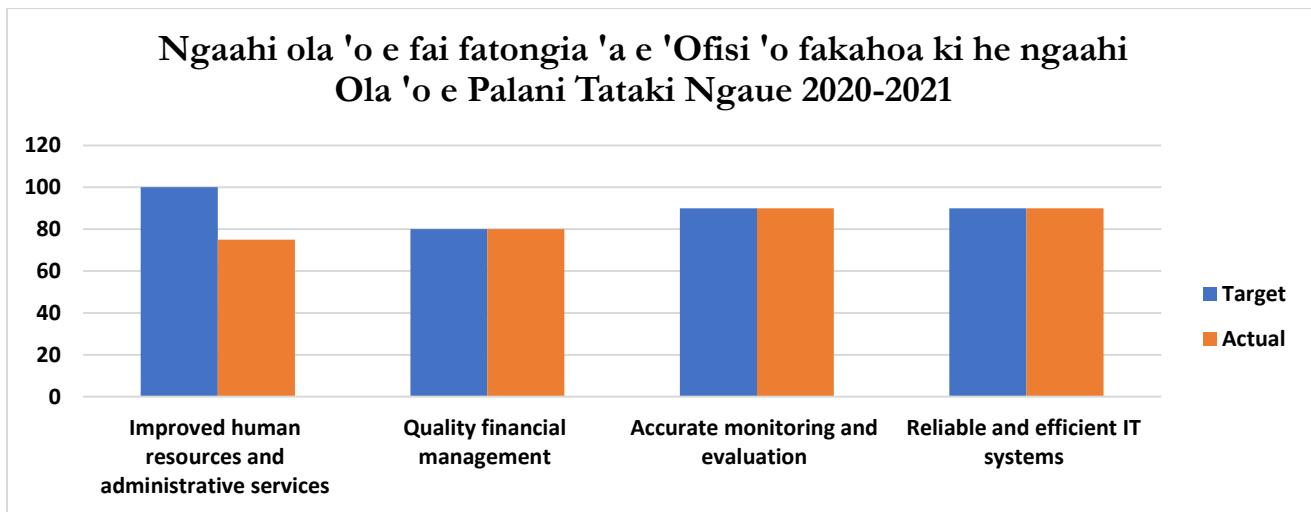
Ola Fakangaue ki tu'a	Ngaahi Faka'ilonga Tefito 'o e Ngaue (KPI)	Taketi	Ola
Leleiangē 'a e taki ngaue mo e fale'i fekau'aki mo e tu'utu'uni fakangaue	<ul style="list-style-type: none"> Tali e ngaahi palani pea fakahu ki he Kapineti/Fale Alea Vave mo tonu 'a hono uki e kau Fale'i pe Tokoni Fakatekinikale 	100%	100%
Leleiangē 'a hono pule'i fakalukufua 'a e ngaue	<ul style="list-style-type: none"> Vave mo tonu 'a e ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ke fakalelei'i pea/pe fakakakato 	100%	100%
Malava ke ngaue ki he ngaahi Totonu 'a e Tangata	<ul style="list-style-type: none"> Tataki ha ngaahi polokalama ke 'oatu ai e ngaahi fakamatala Fakahoko e ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fengau'e'aki Fekumi, ako mo pulusi e ngaahi lipooti 'oku taau ke tuku atu Fakahoko e ngaahi fakatotolo 'a e 'Omipatimēni 'iate ia pe 	'Oka fiema'u	75%
Ola lelei 'a e Tala Fatongia	<ul style="list-style-type: none"> Tataki e ngaahi Tala Fatongia mo e kau 'ofisa fetu'utaki mei he ngaahi potungauē, va'a pe kautaha pisinisi 'a e pule'anga Kau atu ki he ngaahi polokalama felafoaki he letiō, polokalama Televisone mo ha ngaahi faka'eke'eke 'oku 'omai 'i he mitia fakasosiale Tuku atu ha ngaahi fakamatala fakaongoongo 'i ha ngaahi lipooti kuo pulusi 	90%	90%

<p>Tokanga'i ha fa'unga launga 'oku potupotu tatau mo ola lelei</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Vave 'a e ngaue ki hono fakalelei'i e ngaahi launga • Vave 'a hono fakatotolo'i 'o e ngaahi fakatotolo 'oku tui 'a e 'Omipatimeni 'oku taau ke fakahoko • Tonu 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi launga • Vave 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi launga 	<p>75%</p>	<p>80%</p>
--	--	------------	------------

2. Ngaahi ngaue fakaloto'ofisi:

- i. **Fakalalaka ange 'a e kau ngaue mo e ngaahi fakahoko ngaue:** Fakamamafa ki hono tataki mo pule'i 'a e 'Ofisi
- ii. **Lelei 'a hono tokanga'i 'o e ngaue fakapa'anga:** 'Oku fakamalumu 'i he tataki mo e tu'utu'uni 'a e Pule Lahi

- iii. **Tonu hono vakai'i mo fakama'opo'opo:** Fakamamafa'i 'a hono taukave'i mo e totonu 'a e tangata
- iv. **Falala'anga mo pau 'a e ngaahi fa'unga ngaue ki he Fakamatala mo e Tekinolosia (IT):** Fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e ngaahi Tala Fatongia ki he kakai

Ola 'a e ngaue 'a e 'ofisi	Ngaahi Faka'ilonga Tefito 'o e Ngaue (KPI)	Taketi	Ola
Lelei ange 'a e tu'unga 'a e kau ngaue mo e ngaahi fakahoko ngaue	<ul style="list-style-type: none"> Vave hono fakafonu e ngaahi lakanga 'atā Tokanga'i e ma'u ngaue Fakakakato hono vakai'i e tu'unga 'o e fai fatongia (PMS) Paotoloaki 'a e mo'ui lelei Ma'a 'a e 'ataakai fakangaue 	100%	75%
Lelei hono tokanga'i 'o e ngaue fakapa'anga	<ul style="list-style-type: none"> Vave hono fakahu atu ki he Pule Lahi 'a e fakamatala 'o e ngaue fakapa'anga Vave hono fakahu atu ki he Fale Pa'anga 'a e ngaahi fakafuofua ki he fakamole fakapa'anga ka fai Teuteu'i 'a e Palani Fakatau Fakapule'anga Vave hono teuteu'i 'o e ngaahi vahenga, foomu tukuhau mo e ngaahi faka'eke'eke Vave hono ngaue'aki 'o e founa 'sun' ki he ngaahi fakatau koloa pe ngaue 	80%	80%
Tonu hono Vakai'i mo Fakama'opo'opo	<ul style="list-style-type: none"> Vave hono fakahu atu 'o e ngaahi lipooti ki he kau Taki 'o e ngaahi Va'a mo e Pule Lahi 	90%	90%
Falala'anga mo vave 'a e ngaahi fa'unga ngaue ki he Fakamatala mo e Tekinolosia	<ul style="list-style-type: none"> Vave hono fakalelei'i ha naunau faka'ofisi mo e ngaahi naunau fakakomipiuta 	90%	90%

Ngaahi Ola fakangaue ki tu'a:

- 1) Lelei ange 'a e tataki fakangaue mo e fale'i fekau'aki mo e tu'utu'uni fakangaue: Na'e a'usia 'e he va'a ki he ngaahi ngaue tataki 'a e 100% ki he ngaahi taketi 'o e fakahoko fatongia 'i hono fakahoa ki he ngaahi ola na'e fai ki ai 'a e 'amanaki 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga ni: a. 'Oku vave 'a hono fakahu 'o e palani tataki ngaue; b. 'Oku kau 'i he ngaahi palani 'oku fakahu atu 'a hono uki 'a e kau 'ofisa ngaue 'e ni'ihi pea 'oku malava pe 'e he 'ofisi ke fakahā ki he ngaahi potungaue fekau'aki 'a e ngaue ni 'i he palani tataki ngaue.
- 2) Lelei ange hono pule'i fakalukufua e ngaue: 'Oku muimui'i e ngaahi tukunga kotoa pea lipooti 'o fou he ngaahi founa 'oku tu'utu'unia. 'Oku fai hono alea'i 'o natula hange ha fakamaau'anga 'a e ngaahi kaveinga kuo pau ke tokanga ki ai 'a e kau ma'u mafai ma'olunga ange pea teuteu'i mo e ngaahi miniti ke hoko ko e fakamo'oni.

- 3) Faingofua 'a e ngaue ki he ngaahi totonu 'a e tangata: 'Oku fakahoko 'e he 'ofisi 'a e ngaahi fakamatala 'o fou he ngaahi ako fakalotofale, ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki mei tu'a mo pulusi 'a e ngaahi lipooti 'oku taau ke pulusi 'o fekau'aki mo ha fa'ahinga fakamatala 'e malava ke fakalalakaka ai 'a e ngaahi founa ngaue 'a e 'ofisi. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi fakataha ni he taimi 'oku fiema'u ai pea 'i he a'u mai ki he lipooti ni, kuo malava ke fakahoko e ngaahi ako mahu'inga lolotonga 'a e ta'u, 'o kau ai heni 'a e ngaahi fakatotolo kuo loto 'a e 'Omipatimeni ke fakahoko 'iate ia pe.
- 4) Ola lelei 'a e Tala Fatongia: Kuo fakahoko 'e he ngaue ki he fetu'utaki mo e mitia 'a e ngaahi tala fatongia 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama letio, televisone, mitia fakasosiale mo e ngaahi lipooti kuo pulusi. Ko e founa eni ki he fetu'utaki 'a e 'ofisi mo e kakai 'o e fonua 'o fekau'aki mo e misiona mo e visone 'a e 'ofisi. 'Oku fetu'utaki ai heni 'a e kakai mo e 'ofisi 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi tala fatongia ni.
- 5) Founa launga 'oku potupotutatau mo ola lelei: 'Oku mau fakapapau'i ki he ngaahi kupu fekau'aki 'oku vave 'a e ngaahi ngaue 'oku fai ki he ngaahi launga fekau'aki mo e malölö mei he ngaue, fakatotolo faka-e-iate-ia pe 'a e 'Omipatimeni mo e ngaahi launga ki hono pule'i ha ngaue.

Ngaahi ola 'i loto 'i he ngaue'anga:

- 1) Fakalalakaka 'a e kau ngaue mo hono fakahoko 'o e ngaue:

'Oku taumu'a 'a e ngaue fakahoko ngaue ke vave 'a e ngaue ki he ngaahi lakanga 'oku 'ataa 'i he ta'u kotoa. Na'e 'i ai 'a e ngaahi fakafe'atungia lolotonga 'a e ta'u ni pea toloi ai 'a hono uki e kau ngaue ki he ngaahi lakanga 'e ni'ihii, 'o toe kanoni 'aki 'a e fakatokanga fekau'aki mo e Kolona Vailasi. 'Oku tokanga'i 'e he va'a ni 'a e ma'u ngaue 'a e kau ngaue pea 'oku tomu'a fai 'a e fakatokanga ki he ngaahi to'onga 'oku 'ikai taau 'o hange ko e tomu. 'Oku toe fai 'e he va'a ni 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi pale ki he fe'auhi mo'ui lelei 'a e 'ofisi ni pea 'oku fakamalö'ia 'a e kau ngaue 'oku veveke malohi 'a 'enau kau atu. 'Oku toe ngaue malohi 'a e 'ofisi ke ma'a 'a e 'ataakai fakangaue ke ta'imalie ai 'a e kau ngaue kotoa.

- 2) Ngaue fakapa'anga taau:

'Oku fakahū atu 'e he va'a pa'anga 'i he faka'osinga 'o e mahina takitaha 'a e lipooti ki he lahi 'o e ngaahi fakamole 'o fakaikiiki atu ai 'a e fakakatoa 'o e ngaahi fakamole ki he mahina. Neongo 'a e tu'unga fakalukufua 'oku 'i ai 'a e 'ofisi 'o fakatatau ki he fakamaaka 'a e Potungaue Pa'anga, kuo malava 'e he va'a 'akauni ke fakahu atu 'i he taimi totonu 'a e faka'uto'uta ki he fakamole 'i he mahina takitaha, pea ko 'emau taumu'a tefito ke fakalalakaka ange 'a homau tu'unga 'i he ta'u ko eni. Faka'osi, 'oku teuteu'i 'a e kotoa 'o e ngaahi foomu tukuhau pea fakahu atu 'i he 'aho faka'osi 'o e mahina takitaha ki he Potungaue ki he Tukuhau pea 'oku teuteu'i 'a e ngaahi 'ota koloa mo ngaue 'o fakafou he sistemi 'Sun' pea 'oku ho'ata eni 'i he ngaahi lipooti 'a e 'ofisi.

- 3) Tonu 'a hono vakai'i mo fakama'opo'opo:

'Oku fiema'u ke fakahuatu ki he kau taki 'o e ngaahi va'a fakangaue 'a e ngaahi lipooti kotoa he taimi 'e fiema'u ai pea ke fai hano 'analaiso.

- 4) Falala'anga mo pau 'a e ngaahi fa'unga ngaue ki he Fakamatala mo e Tekinolosia (IT):

‘Oku fakapapau’i ‘e he ‘ofisa fakahoko ngaue ki he Fakamatala mo e Tekinolosia (IT) ‘oku ne vakai’i ‘a e ngaahi naunau fakakomipiuta ko e kongia ia ‘o hono tokanga’i he mahina kotoa pea ‘oku mahino ‘a ‘ene fakahoko e ngaahi ngaue ni mo tokanga ki ha fa’ahinga palopalema ‘e hoko ‘i hano lipooti ‘e he kau ngaue.

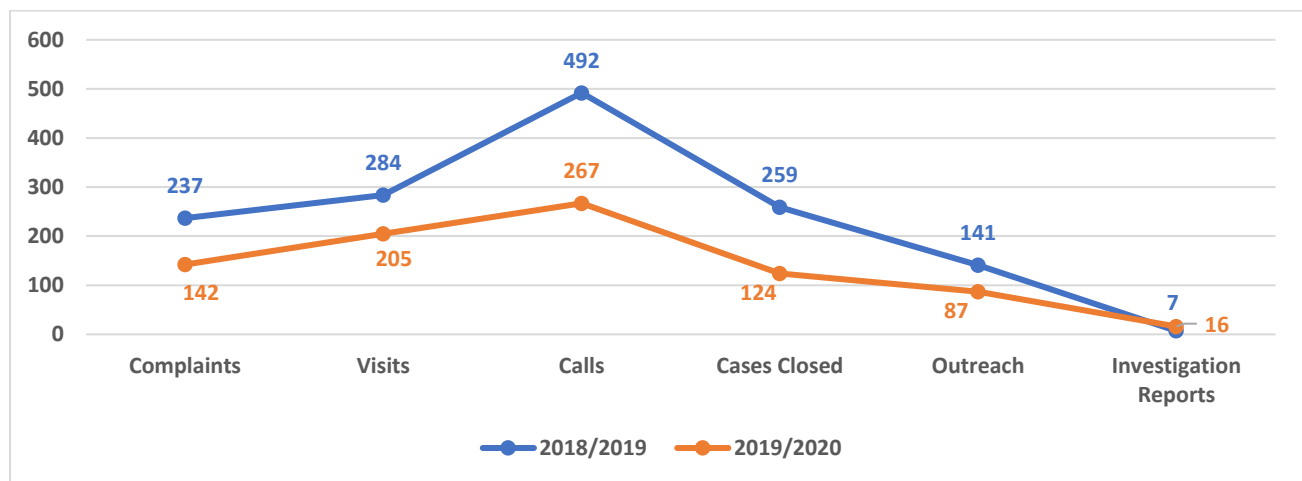
AOFANGATUKU

‘Oku hoa ngaue ‘a e ‘ofisi mo e ngaahi fa’unga ngaue kotoa ‘a e pule’anga ‘i hono paotoloaki ‘a e ngaue anga totonu. ‘Oku mau feinga ke pukepuke ‘a e ngaahi vā fengau’e’aki lelei mo e ngaahi potungau’e ‘a e pule’anga mo ‘e ne ngaahi poate pisinisi pea mo e kakai. Ko e fiema’u koia ke teke ‘a e pule lelei ko e fatongia ia ‘o e taha kotoa ‘i he ngaahi ngaue ‘a e pule’anga.

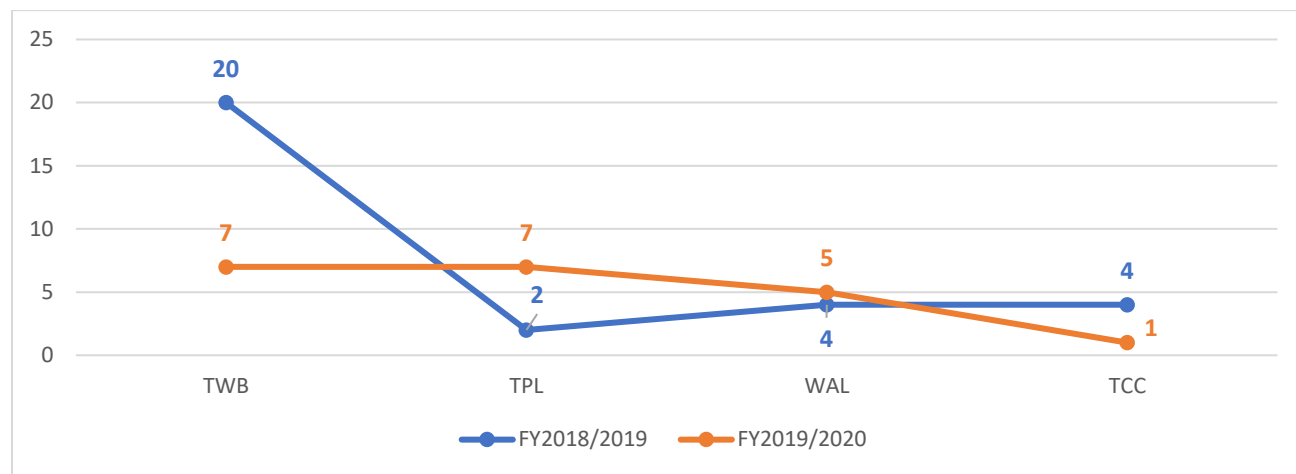
Ngaahi va’a ngaue ki he Anga Totonu. ‘Oku pou pou ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni pea ‘oku taumu’a pe foki ‘i hono taukave’i ‘a e ngaahi taumu’a mahino ‘a e ngaahi fa’unga ngaue ki he anga totonu. ‘Oku tukupā ai heni ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Aotita Senitale, ‘Ateni Seniale, Polisi mo e ‘Omipatimeni ke taukave’i ‘a e pule lelei, fakahoko e ngaahi founa ngaue ‘oku taau ke fakahoko pea mo e pule ‘a e lao. ‘Oku kei hoko atu pe ‘a ‘emau laka fakatonu ki he anga totonu pea mo ngaue ke fakatahataha’i ‘a e sekitoa ngaue ‘a e pule’anga ki he laka ko eni.

Holo e ngaahi launga. Kuo holo ‘a e ngaahi launga kuo fai mai ‘o fekau’aki mo e ngaahi potungau’e mo e kautaha pisinisi ‘a e pule’anga mo e ngaahi va’a fakangau’e lolotonga ‘a e ta’u ‘o e lipooti ko eni, ‘i hono fakaha ki he ta’u fakapa’anga kimu’a.

Fakahoa mo ‘analaiso ‘a e TF 2018/2019 ki he TF 2019/2020

Ngaahi launga fekau'aki mo e ngaahi Poate Pisinisi 'a e Pule'anga TF 2018/2019 – TF 2019/2020

Pule Lelei

‘Oku kei hoko atu pe ‘a hono ifi ‘o e talupite ‘o e pule lelei.

‘I he fakalea faka-‘omipatimeni,

“Oku lelei kia koe, lelei ki he pule’anga pea lelei ki Tonga.”

NGAAHI FAKAMATALA TANAKI ATU

Fakamatala	Fika Launga	Tokotaha Launga	Potungaue	Peesi
1	OMB 18/19-178; 179;188;196; 198 & 199	Sosefo Lolo Siale Mafi Talifolau Lolo Viliami 'Epenisa Sioeli Talia Saimone Vea Latu Kaafi	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 'I 'Eua	33 - 42
2	OMB 18/19 - 2	Mr Mapa Hafoka	Potungaue Pa'anga	43 - 52
3	OMB 19/20 -111	Mr Tevita Palu	Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi	53 - 59
4	OMB 18/30	Mrs Tupoutu'a Tonutonu Lindberg	Lipooti Aofangatuku	60 - 71
5	OMB 18/19 - 1	Mrs 'Olivia Foliaki	Lipooti Aofangatuku	72 – 81
6	Ngaahi Polokalama Talafatongia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2019 / 2020			82 - 102

P.O. Box 847, Cnr of Lelue Road & Mateialona Road, 2nd Floor Retirement Fund Building, Nuku'alofa Phone : (676) 26 980; (676) 26984 0800662: Fax (676) 26 982

Lipooti ‘a e ‘Omipatimeni

‘i he Launga ‘a

Sosefo Lolo, Siale Mafi, Talifolau Lolo, Viliami ‘Epenisa, Sieli Talia, Saimone Vea mo Latu Kaafi

Launga Fika OMB 18/19-178; 179; 188; 196; 198 & 199

Pe ‘oku lava ‘e he va‘a ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘i ‘Eua ke tauhi mo monomono ‘a e Hala Poutelefoni

7 Me 2020

Kanotohi

Fakamatala Konga Lalahi	3
Founga Ngāue	4
Ko e Fatongia ‘o e ‘Omipatimeni	4
Ko e Lāunga	5
Ko e Tali ‘a e Potungāue	5
Ko e Fakatotolo ‘a e ‘Omipatimeni	5
Poloseki Tanu Hala ‘a e Palemia	6
Vaivai hono tokanga‘i ke ngaue‘aki totonu ‘o e hala	7
Lao Fekau‘aki – Lao ki he Ngaahi Hala	7
Fakakaukau ‘a e ‘Omipatimeni	9
Aofangatuku ‘a e ‘Omipatimeni	9
Tali ‘e he Potungāue ‘a e Lipooti	10

FAKAMATALA KONGA LALAHĪ

1. Ko e lāunga eni na'e fakahoko 'e Sosefo Lolo, Siale Mafi, Talifolau Lolo, Viliami 'Epenisa, Sioeli Talia, Saimone Vea mo Latu Kaafi ("kau lāunga") – ko e kau tangata ngoue mei 'Eua fekau'aki mo e tukunga kovi mo tokatamaki 'o e hala ki he'enau ngaahi ngoue'angá, mo e 'ikai ke lava 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ("Potungāue") 'i 'Eua 'o fakalelei'i mo monomono 'a e halá.
2. 'Oku ngaue'aki 'e he kau lāungá 'a e *Hala Poutelefoni* ki he'enau ngaahi ngoue'angá 'i he Fungafonua ki he tafa'aki faka-Tonga 'o 'Euá. Ko e *Hala Poutelefoni* 'oku fakafa'ahinga ia 'e he Potungāue ko e Hala Ngoue (Minor road), 'oku tanu maka 'ata'ata 'o 'ikai ke valita. Ko e ngaahi konga hala 'i he nofo 'a e kolo 'oku ui ia ko Monomono Tu'uma'u (Routine) pea ko e ngaahi hala lalahi 'oku tanu maka pea valita 'o ui ko e ia ko e Periodic.
3. Na'e fakaha 'e he kau lāungá kuo nau 'osi talanoa mo e kaungaue 'a e Potungāué 'i 'Eua ("va'a 'i 'Eua") ta tu'o lahi ka na'e fakahoko ange ke nau tatali ki he 'Ulu'i 'Ofisi 'o e Potungāué 'i Tongatapu ke fakalelei'i 'a e *Hala Poutelefoni*.
4. 'Oku 'ikai ke ma'u 'e he va'a 'i 'Eua 'a e naunau, taukei fakatekinikale, tokolahi fakangāue, makamaka mo e patiseti ke fakalelei'i 'a e ngaahi hala ngoue 'i 'Eua. Ko e patiseti fakata'u ki he ngaahi hala katoa 'o 'Eua – hala ngoue, Routine mo e Periodic ki he 2018/19 ko e \$50,000, pea kuo 'osi 'a e seniti ko ia hono ngaue'aki ki he konga si'i pe 'o e monomono hala 'i 'Eua.
5. 'Oku tukuaki'i 'e he va'a 'i 'Euá, mo e kakai kuo mau talanoa ki ai 'i 'Eua, ko e maumau 'a e ngaahi hala ki he ngoue'anga 'i he Fungafonua ko e ngaue ta'etokanga 'a e ngaahi misini mamafa 'oku ngāue'aki 'e he kautaha Aotearoa-Tonga Forest Product Ltd ("Tonga Forest") ki hono tutu'u mo fetuku 'a e ngaahi pou'akaú mei he vaotā paini 'i he ngaahi tofi'a 'i 'olunga 'i Fungafonua.
6. Na'e tanaki mo e fakamatala mei he kainga 'Eua mo e kau ngoue kehe. Ko e ngaahi ta mo e lipooti mei he 'Ofisa Pule 'o e va'a 'i 'Eua 'oku fakakau atu ki he lipooti ko 'eni.
7. Na'e fakaha ki he timi fakatotolo 'e he Pule Ngaue 'o e Poloseki Tanu Hala 'a e Palemia 'e tanu kakato 'a e *Hala Poutelefoni* 'i he taimi 'e a'u ai 'a e Poloseki Tanu 'a e Palemia (Premier Road Partnership Project) ki 'Eua.

'Oku ou fokotu'u atu 'a e me'a 'e nima (5) 'i he Lipooti ko 'eni 'o fakatatau ki he mafai 'oku foaki kiate au 'i he kupu 18(3) 'o e *Lao ki he 'Ompatimeni 2001*:

- i) **'Uluaki** – ke fakakaukau'i 'e he Potungāue hono monomono 'o e *Hala Poutelefoni* 'i he a'u ki 'Eua 'a e Poloseki Tanu Hala 'a e Palemia;
- ii) **Ua** – ke fakapapau'i 'e he Potungāué 'oku talangofua 'a e kakai 'oku nau ngaue'aki 'a e halá ki he *Lao ki he Ngaahi Hala (Lao Fakatonutonu 2016)* pea ke fakamalohi'i 'a e founa totonu ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi hala pule'angá, 'o fakatatau ki he laó;

- iii) **Tolu** – ke fakakaukau ‘i ‘e he Potungāué ke fakamalohia ‘a e fengāue‘aki vaofi mo e ngaahi ma‘u mafai ‘oku fekau‘aki-tonu mo hono ngaue‘aki ‘o e hala pule‘anga ke fakapapau‘i ‘oku tomu‘a ma‘u ha ngofua ki he ngaahi me‘angaue mamafa/me‘alele pea siofi mo vakai‘i ‘enua ngaue‘aki ‘o e halá ‘o fakatatau ki he kupu 5, 7 & 8 ‘o e *Lao ki he Ngaahi Hala (Lao Fakatonutonu 2016)*;
- iv) **Fā** – ke fakakaukau ‘i ‘e he Potungāué hano fakatotolo‘i ‘a e ngaahi tukuaki‘i ki he Aotearoa Tonga Forest Product Ltd fekau‘aki mo e ngaahi maumau ki he hala pule‘angá;
- v) **Nima** – ke lipooti mai ‘a e Potungāué kiate au ‘i loto ‘i he mahina ‘e 3 hili ‘a e aofangatuku ‘a e lipooti ko ‘eni ke vakai‘i ‘a e ngaue na‘e fakahoko ki he ngaahi fokotu‘u ‘oku ‘oatu ‘i he Lipooti ko ‘eni.

FOUNGA NGĀUE

- 8. Na‘e kamata ‘a e fakatotolo ‘a e ‘Ofisí ni ‘i he 20 Me 2019.
- 9. Na‘á ku tuku ‘a e fakatotoló ki he‘eku timi fakatotoló ‘a ia na‘á nau fakahoko ‘a e fakatotolo ki he lāungá.
- 10. Na‘e fakahoko ‘e he ‘Ofisí ni ‘a e tohi kole ki ha ngaahi fakamatala mei he Potungāué, fakatalanoa ki he kau lāungá, fakahoko ‘a e ‘a‘ahi mo e fakataha mo e va‘a ‘i ‘Eua ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u ‘a e ngaahi fakamatala pau mei he sino ngaue ‘oku kaungatonu ki ai ‘a e launga.

FATONGIA ‘O E ‘OMIPATIMENÍ

- 11. Fakatatau ki he kupu 11 ‘o e *Lao ki he ‘Ompatimeni 2001*, ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e ‘Ompatimení ke ne fakatotolo‘i ha lāunga ‘oku fakahoko ki he ‘Ompatimeni mei ha taha ‘o e kakai pe ‘i he mafai pe ‘o e ‘Ompatimeni (Own Motion) ‘o fekau‘aki mo ha me‘a fakapule‘i ngāue, fakahoko ngaue pe faitu‘utu‘uni ‘i ha Potungaue pe ko ha ‘ofisa pe toko taha ngāue ‘i ha Potungāue pe Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘anga. (Kupu 18(1) mo (2) ‘o e *Lao ki he ‘Ompatimeni 2001*)
- 6. Ko ‘eku fakatotolo, ‘oku ‘ikai ko ha fa‘unga fakamaau tangi. He‘ikai ke fetongi fakalukufua ‘a ‘eku fakakaukau aofangatuku ‘aki ha faitu‘utu‘uni kuo fakahoko ‘e ha ma‘u mafai fakahoko tu‘utu‘uni. Ko hoku fatongia ke vakai‘i ‘a e mo‘oni ‘o e ngāue pe faitu‘utu‘uni na‘e fakahoko, pea mo e founga ngāue na‘e fakahoko ‘e he Potungāué, pea fatu mei ai ‘a ‘eku fakakaukau pe ko e ngāue, tu‘utu‘uni mo e founga ngāue na‘e fakahoko ‘e he Potungāué, na‘e tonu pea taau, hoa-malie pea fetaiaki mo e ‘uhinga ‘oku totonu (reasonable) - ko ha ngāue pe tu‘utu‘uni nai ia na‘e taau, totonu mo hoa-malie ke fakahoko ‘e he Potungāué.

KO E LĀUNGA

12. Na'e ta'efiemalie 'a e kau lāunga 'i he Potungāué 'i he me'a 'e ua. 'Uluakí, ko hono tuku ta'etokanga 'i 'a e hala ki he'enau ngoue'angá. Ua, ko e 'ikai ke ma'u ha tali ki he'enau ngaahi fehu'i fekau'aki mo 'enau tokanga ke fakalelei'i 'a e halá.

13. Na'e fiema'u 'e he kau lāungá ke 'ilo pe ko e ha 'a e ngaue 'a e Potungāué 'oku, pe, 'e fakahoko ke fakalelei'i 'aki 'a e tokatamaki 'a e hala ki he'enau ngoue'angá.

TALI 'A E POTUNGĀUE

14. Na'e pehē 'e he Potungāué 'i he 12 'Aokosi 2019, kuo te'eki ma'u 'e honau 'Ofisi 'i 'Eua ha lāunga mei he kau lāungá.¹
15. Ko e ngaahi lāunga 'oku ma'u 'e he ngaahi va'a 'o e Potungāue 'i motu 'oku fakahu atu ia ki he 'Ofisa Pule Ngāue ke fakahoko ha'ane tu'utu'uni. Kuo pau ke muimui 'a hono fakalelei'i mo monomono 'o e ngaahi hala ki he palani fakataimi kuo tali 'e he Potungāué 'i he'ene felotoi mo e Fakafofonga Fale Alea 'o e Vahenga Fili, takitahá.² Ko e ngaahi hala pe 'oku 'asi he palani fakataimi 'e lava 'o monomono.
16. 'Oku faka-fa'ahinga hono fakalelei'i 'o e halá ki he kalasi 'e tolu. Ko e ngaahi hala 'i he ngaahi kolo mo e ngaahi hala ki he ngoue'anga 'oku ui ia ko e hala ngoue; ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala lalahi 'oku ui ia ko e Monomono Tu'uma'u (Routine), pea ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala lalahi 'oku kakato pea valita 'oku ui ko e Periodic.

FAKATOTOLO 'A E 'OMIPATIMENI

17. Na'e vakai 'a 'eku Timi Fakatotoló ki he tu'unga kovi na'e 'i ai 'a e *Hala Poutelefoní*. 'Oku faingata'a 'a e fononga 'a e ngaahi me'alele iiki mo e ngaahi veeni 'oku ma'ulalo ange koe'uhi ko e ngaahi luoluo lalahi 'i he halá.
18. 'Oku tukuaki'i 'e he kau ngoue mo e kakai na'e faka'eke'eke 'e he Timi Fakatotolo 'i 'Eua ko e ngaahi misini mamafa mo e ngaahi loli lalahi³ 'a e Tonga Forest 'oku nau maumau'i 'a e *Hala Poutelefoní* mo e ngaahi hala ngoue kehe 'i he kaka ki he vaota painí 'i he fungafonua, 'i he ta mo e fetuku 'o e 'akau paini mo e kauli. 'Oku fakafuofua ki he kau ngoue 'e toko 60 'oku nau ngaue'aki 'a e hala tatau ki he'enau ngoue'angá. Ko e ma'u'anga mo'ui honau familí 'oku fakafalala ki

¹ Letter from CEO Ministry of Infrastructure dated 12 August 2019

² ibid

³ 'Eua District Progress Report, 27 August 2019

tōkanga, ko ia ai ‘oku mahu‘inga ke ‘i ai ha halá ‘oku ‘i he tu‘unga lelei ke nau ngaue‘aki ki hono fetuku ‘enau ngōué.

19. Na‘e pehē ‘e Sione Tukia, ko e ‘Ofisa Pule ‘i he va‘a ‘i ‘Eua (“‘Ofisa Pule”) ‘oku hānge ‘oku ‘ikai ke toka‘i ‘e he Tonga Forest ‘a e anga ‘o e nofo ‘a e kakai. ‘Oku tokanga pe ‘a e Tonga Forest ki he‘ene lelei fakapisinisi ‘a‘ana pe. ‘Oku faka‘au ke to e kovi ange ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai e ngaahi hala ngoue.

“Talu mei he kamata ‘a e ta ‘akau ‘a e Tonga Forest Product Limited (‘a ia kuo liliu ki he Aotearoa Forest Product he taimi ni) ‘i ‘Eua, mo e maumau ‘i lahi ‘e he ‘enau ngaahi misini mo ‘enau naunau ‘a e ngaahi hala ngoue ... ‘oku mamafa hono fakalelei ‘i e ngaahi halá ni pea na‘e toki fokotu‘u fo‘ou. Ko e palopalema lahi eni. Kapau ‘e ‘ikai ke fakahoko ha ngaue ke ta‘ofi eni ... ‘oku ou pehē ‘oku mole noa ‘ia hono ngaue‘aki ha pa‘anga lahi ke tauhi mo monomono ‘a e halá ... ‘i he tafá‘aki ‘e tahá ko e kautahá ‘oku ne sio pe ia ki he‘ene lelei ... he ‘oku ne toutou maumau ‘i pe ia ‘a e ngaahi halá.”⁴

20. ‘Oku ‘ikai ke ma‘u ‘e he va‘a ‘i ‘Eua ‘a e ngaahi misini ngaue totonu ke monomono mo tanu‘aki ‘a e hala. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu‘u maka ‘o e Pule‘anga pe Potungauē pea toko si‘i fakangāue mo ‘ikai ha taukei totonu ki he tanu hala. Ko e patiseti \$50,000 ‘oku vahe‘i ma‘a ‘Eua ‘oku lava pe ai ‘o tanu ‘a e kongá si‘i ‘o e ngaahi halá, koe‘uhi kuo pau ke fakatau ‘a e makamaka, haea ‘a e ngaahi misini mo e naunau ngaue pea totongi ‘a e kautaha ngaue alepau ki hono fakahoko ‘o e ngaue.

KO E POLOSEKI TOKONI ‘A E PALEMIA KE FAKAMU‘OMU‘A MO KAU-KATOA ‘A E NGAHI KOLÓ ‘I HE FAKALAKALA FAKAPOTOPOTO MO TU‘ULOA ‘I HE FEFONONGA‘AKI MO E FETU‘UTAKI

21. ‘Oku lolotonga ngaue ‘a e Pule‘angá ki hono fakalelei‘i fakafonua ‘o e ngaahi hala pule‘anga ‘i he polokalama ngaue kuo fakahingoa ko e *Poloseki ‘a e Palemia ke Fakamu‘omu‘a mo Kau-Katoa ‘a e Ngaahi Kolo ‘i he Fakalalakala Fakapotopoto mo Tu‘uloa ‘i he Fefononga‘aki mo e Fetu‘utaki* (“Poloseki Tanu Hala ‘a e Palemia”).
22. Na‘e pehē ‘e he Pule Ngaue ko Hekisou Fifita ‘oku fakafuofua ‘a e poloseki ko ‘eni ki he \$300 miliona pea ‘e tanu katoa ai ‘a e ngaahi hala ‘i he ngaahi koló, hala ki he ngaahi feitu‘u toki nofo‘i fo‘ou, hala ki he ngoue‘anga, ngaahi matatahi mo e ngaahi feitu‘u fakahisitolia.⁵
23. Na‘e pehē ‘e he Pule Ngaue ‘oku fakafalala ‘a e fakapa‘anga ‘o e poloseki ki ha tokoni mei he ngaahi fonua tokoni mo hoa-ngaue ‘o Tonga ni. “‘E fakakau ‘i he poloseki hono fakahingoa ‘o e ngaahi halá mo fakafika e ngaahi ‘api nofo‘angá ki ha puha meili.”⁶
24. Na‘e kamata ‘a e Poloseki Tanu Hala ‘a e Palemia ‘i ‘Okatopa 2019. Kuo kakato hono fakalelei‘i ‘a e ngaahi hala ‘i he ngaahi kolo ‘o e Vahenga Fili Tongatapu 10 mo Vava‘u 16. Na‘e hoko atu ki

⁴ ibid

⁵ File note telephone inquiry dated 13 February 2020

⁶ ibid

‘Eua mo Ha‘apai ‘i Fepueli 2020 ka na‘e ta‘ofi ‘a e ngāue tupu mei he ngaahi fakangatangata ‘o e Covid-19.

25. Na‘e pehē ‘e he Pule Ngaue ‘i Fepueli 13, ‘e fakalelei‘i ‘a e *Hala Poutelefoni* ‘i he taimi ‘e toe foki ai ‘a e tanu hala ki ‘Eua.

“*‘Oku kau katoa ‘a e ngaahi hala ngoue ‘i he Poloseki Tanu Hala ‘a e Palemia, pea ‘e tanu ai mo e Hala Poutelefoni.*”⁷

VAIVAI HONO PULE‘I MO TOKANGA‘I KE NGAUE TOTONU ‘AKI ‘A E NGAahi HALA PULE‘ANGA

26. ‘Oku ha mai ‘oku ‘ikai fe‘unga ‘a hono tokanga‘i mo pule‘i ‘e he Potungaue ‘a e ngāue totonu ‘aki ‘e he kakai ‘a e hala pule‘anga. ‘Oku si‘isi‘i pe ko e ‘ikai ‘aupito ke faka‘ilo ‘e he Potungāue ‘a e kakai pe kautaha pisinisi ‘i hono maumau‘i ‘o e hala pule‘angá ‘i ha ngāue fakatafuefuenoa pe ta‘etokanga.

Na‘e pehē ‘e Tevita Lavemai, ko e Talekita ki he Va‘a Tanu Hala ‘a e Potungāue⁸ “*Ko e taimi lahi ‘oku mau talanoa ‘i he tafa‘aki fakahoko fatongia ki he malu ‘a e fefononga‘aki ‘i he hala pule‘angá (Road Safety Taskforce) fekau‘aki mo ha ngaahi founa ke fakalelei‘i ki he hao mo e malu ‘i he hala pule‘angá. Kuo mau fokotu‘u ‘a e ngaahi papa faka‘ilonga ‘i he ngaahi feitu‘u ‘o e hala ‘oku lahi ke hoko ai ‘a e ngaahi fakatu‘utamaki. ‘Oku mau tokanga ki he ngaahi ngāue ta‘etokanga ‘oku ne maumau‘i ‘a e halá, hānge ko e to ha mata‘i palau pea hange ko e maumau ki he ngaahi hala ‘i ‘Eua ‘oku fakatupu ‘e he ngaahi me‘alele lalahi mo e ngaahi misini mamafa. ‘Oku ‘i ai pe mo e tokanga makehe ki he ngaahi keli ‘oku fakahoko ‘e he Poate Vai pe Kautaha Fetu‘utaki ‘a Tonga (TCC), koe‘uhi ‘oku ‘ikai ke nau lava ke fakalelei‘i ‘a e maumau ‘o fakafoki ‘a e hala ki hono tu‘unga lelei kimu‘a.*”

“*‘Oku lolotonga ngāue ‘a e Potungāue ke fakahu ‘a e lao ke ne lava ‘o tokanga‘i e ngaahi maumau ki he ngaahi halá, mo toe vakai‘i ‘a e tautea ‘o kinautolu kuo nau maumau‘i ‘a e halá ke totongi mo fakalelei‘i.*”⁹

27. Ko e mafai ke siofi hono ngāue‘aki ‘o e hala pule‘angá ‘oku ha ia ‘i he *Lao ki he Ngaahi Halá Konga 50.04.*

LAO FEKAU‘AKI

⁷ ibid

⁸ Interview with Investigation Team dated 12 February 2020

⁹ ibid

28. Lao ki he Hala Pule‘anga (50.04¹⁰)

Kupu 5 (1) Kapau ‘oku fiema‘u ke fetuku ha koloa pe ha fa‘ahinga me‘a ‘i he hala pule‘anga ka ko hono mamafa ‘i hono fakataha‘i mo e mamafa ‘o e me‘alele ‘oku laka hake ‘i he toni ‘e 3, kuo pau ke tomu‘a kole mo ma‘u ha tohi fakangofua mei he ‘Eiki Minisita Fonua

(2) Ko e kole kuo pau ke fakahoko tohi ‘o fakaha ‘a e ngaahi me‘a ko ‘eni:

- (a) fakamatala‘i ‘a e me‘a ‘oku ‘amanaki ke fakafononga ‘i he hala pule‘anga;
- (b) fua-takai ‘o e koloa pe me‘a ko ia mo e me‘alele
- (c) founa ‘e fakafononga‘aki;
- (d) feitu‘u ‘oku ‘ave mei ai ki he feitu‘u ‘e ‘ave ki ai
- (e) taimi ‘e fakafononga ai ‘a e koloa pe me‘a ko ia ‘i he hala pule‘anga

Kupu 6 – Mafai ‘o e Minisita ke foaki ha ngofua

(1) ‘Oku mafai ‘a e Minisita ke ‘oua ‘e tali ‘a e kole pe ko hono totongi ‘a e ngaahi totongi kuo fokotu‘u ‘i he lao ni pea tu‘utu‘uni mo ha ngaahi founa ke fakahoko‘aki ‘a e fakafononga ‘o kau ai ‘a e taimi, ko e maama mo ha totongi ‘o ha pa‘anga fe‘unga ke monomono ‘aki ‘a e hala, ka hoko ha maumau ki ai koe‘uhi ko e me‘a ‘oku ‘amanaki fakafononga

Kupu 7 – Ngaahi Maumau Lao

Ka ‘i ai ha taha te ne fakahoko ‘a e ngaahi me‘a ko ‘eni pea fakamaau‘i ‘o halaia, kuo pau ke ne totongi ‘a e mo‘ua pa‘anga ‘o ‘ikai ke toe laka hake ‘i he \$40, ki he ngaahi me‘a ko ‘eni -

- (a) Na‘a ne fakahoko ha fakamatala hala pe loi ‘i he‘ene kole ngofua;
- (b) ‘ikai ke fakahoko ‘a e ngaue pe fakafononga ‘o e koloa pe me‘a ko ia ‘o fakatatau ki he ngaahi makatu‘unga na‘e foaki ‘i he ngofua;
- (c) Hoko ha ngaahi maumau ki he hala pule‘anga;
- (d) Fakafe‘atungia‘i pe fakatupunga ke motuhia ‘a e fefononga‘aki ;
- (e) Fakatupunga ke tuku pe to, ‘i he hala pule‘anga ha ngaahi me‘a pe koloa pe ha me‘alele na‘e kau ‘i he fakafononga, ta‘e-‘iai ha maama ‘i he taimi po‘uli ‘i he vaha‘a ‘o e feitu‘u na‘e kamata mei ai ‘a e fakafononga ki he feitu‘u na‘e ‘ave ki ai.

¹⁰ Road Act Cap 50.04 (Revised 2016)

FAKATOKANGA‘I ANGE: LILIU ‘O E LAO KI HE NGAahi HALA

Ko e Lao ki he Ngaahi Hala, Vahe 155 (‘a ia ko hono liliu to‘oto‘o konga lalahi pe ‘ena ‘e he ‘Ofisi ni ‘oku ha atu ‘i ‘olunga), ka kuo fakapekia ia ‘o fetongi ‘aki ‘a e Lao ki he Ngaahi Hala 2020.

‘Oku liliu ai ‘a e mafai ke fakangofua ha kole fakafononga ‘o ha ngaahi koloa pe naunau mamafa pe ala fakatu‘utamaki mei he Minisita Fonua ki he ‘Ofisa Pule Ngaue ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi.

‘Oku fakalelei‘i ‘e he Lao ki he Ngaahi Hala 2020 ‘a e founa ngaue ki hono tokangaekina ‘o e malu mo e hao pea mo e tu‘unga lelei ‘o e hala, pea hiki‘i hake ‘a e tautea ki he maumau‘i ‘o ha ngaahi tu‘unga ‘i he Lao ni mei he \$40 ki he \$10,000 mo e \$20,000 ki he fakafō‘ituitui mo e \$200,000 ki ha sino pisinisi.

NGAAHI FAKAKAUKAU ‘A E ‘OMIPATIMENI

29. ‘Oku ou fiemalie ‘oku fakakau ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi hala ngoue pea kau ai mo e *Hala Poutelefoni* ‘i he palani ngāue ke fakalelei‘i;
30. ‘Oku fakahoko ‘e he ‘Ulu‘i ‘Ofisi ‘o e Potungāue hono tokanga‘i ‘a e ngaahi hala ‘i ‘Eua ‘i he fengāue‘aki mo e va‘a ‘i ‘Euá, koe‘uhí ‘oku ‘ikai ha me‘angaue tanu hala ‘i he va‘a ‘i ‘Eua, ‘oku ‘ikai ha ngaahi naunau, pe maka tanu pea toko si‘i ‘a e kau ngaue mo e taukei pea mo e pa‘anga ‘oku vahe‘i ke fakahoko ‘aki ‘a e tanu hala;
31. Ko e fakalelei ‘o e ngaahi halá ‘oku fakatatau ki he palani ngāue kuo fokotu‘u ‘e he Potungāue pea felotoi ki ai ‘a e Potungāue mo e Fakafongā Fale Alea ‘o e Vahenga Fili, takitaha;
32. ‘Oku fiema‘u ke talangofua ‘a e ngaahi mafai ‘oku fekau‘aki-tonu ki hono pule‘i mo tokanga‘i ‘a hono ngaue‘aki ‘o e hala pule‘anga ki honau fatongia fakalao kuo tu‘utu‘unia ‘i he *Lao ki he Ngaahi Hala (Lao Fakatonutonu 2016)*;
33. ‘Oku ou tali ‘oku uesia ‘a e hokohoko lelei ‘o e tanu hala ‘e he ngaahi fakangatangata fakafonua ki he ngāue mo e fe‘alu‘aki ‘a e kakaí talu mei Ma‘asi 2020 koe‘uhi ke malu‘i ‘a Tonga mo e kakai mei he Covid-19.
34. ‘Oku ou fakamālo ki he Potungāue ki he tokoni mai ki he fakatotolo ni.

AOFANGATUKU ‘A E ‘OMIPATIMENI

36. ‘Oku ou fokotu‘u atu ‘a e me‘a ‘e nima (5) ‘i he Lipooti ko ‘eni ‘o fakatatau mafai ‘oku foaki kiate au ‘i he kupu 18(3) ‘o e *Lao ki he ‘Ompatimeni 2001*:
  - i) **‘Uluaki** – ke fakakaukau‘i ‘e he Potungāue hono monomono ‘o e *Hala Poutelefoni* ‘i he a‘u ki ‘Eua ‘a e Polokalama Tanu Hala ‘a e Palemia;
  - ii) **Ua** – ke fakapapau‘i ‘e he Potungāue ‘oku talangofua ‘a e kakai ‘oku nau ngaue‘aki ‘a e halá ki he *Lao ki he Ngaahi Hala (Lao Fakatonutonu 2016)* pea ke fakamalohi‘i ‘a e founa totonu ki hono ngaue‘aki ‘o e ngaahi hala pule‘angá, ‘o fakatatau ki he laó;
  - iii) **Tolu** – ke fakakaukau‘i ‘e he Potungāue ke fakamalohia ‘a e fengāue‘aki vaofi mo e ngaahi ma‘u mafai ‘oku fekau‘aki-tonu mo hono ngaue‘aki ‘o e hala pule ‘anga ke fakapapau‘i ‘oku

tomu‘a ma‘u ha ngofua ki he ngaahi me‘angaue mamafa/me‘alele pea siofi mo vakai‘i ‘enau ngaue‘aki ‘o e halá ‘o fakatatau ki he kupu 5, 7 & 8 ‘o e *Lao ki he Ngaahi Hala (Lao Fakatonutonu 2016)*;

- iv) **Fā** – ke fakakaukau‘i ‘e he Potungāue hano fakatotolo‘i ‘a e ngaahi tukuaki‘i ki he Aotearoa Tonga Forest Product Ltd fekau‘aki mo e ngaahi maumau ki he hala pule‘angá;
- v) **Nima** – ke lipooti mai ‘a e Potungāue kiate au ‘i loto ‘i he mahina ‘e 3 hili ‘a e aofangatuku ‘a e lipooti ko ‘eni ke vakai‘i ‘a e ngaue na‘e fakahoko ki he ngaahi fokotu‘u ‘oku ‘out ‘i he Lipooti ko ‘eni.

TALI ‘E HE POTUNGĀUE ‘A E LIPOOTI ‘A E ‘OMIPATIMENI

35. Na‘á ku ‘oatu ‘eku ‘Uluaki Lipooti ‘i he 24 ‘Epeleli 2020, ki he Potungāue ‘o fakaha atu ‘a e ola ‘o ‘eku fakatotoló, mo ‘eku fakakaukau, kae ‘uma‘a ‘a e ngaahi fokotu‘u fakalelei ‘oku tui ‘e ‘aonga ki he laka ki mu‘a ‘o e kaveinga na‘e launga‘i. Na‘á ku ma‘u ‘i he 7 Me 2020¹¹ ‘a e tohi mei he Potungāue ‘oku nau tali ‘a e ngaahi fokotu‘u ‘oku ‘oatu ‘i he Lipooti ko ‘eni. ‘Oku ou fakapipiki atu ‘a e tatau ‘o e tohi ko ia ‘o fakatatau ki he tu‘utu‘uni ‘a e Lao ‘i he kupu 18(5) ‘o e *Lao ‘Ompatimeni 2001*, ‘o hoko ko e Fakamatala Tanaki Mai 1.

¹¹ Letter from Lopeti Heimuli, Acting Chief Executive Officer for Ministry of Infrastructure dated 6th May 2020

P.O. Box 847, Cnr of Lelue Road & Mateialona Road, 2nd Floor Retirement Fund Building,
Nuku'alofa Phone : (676) 26 980; (676) 26984 0800662: Fax (676) 26 982

Lipooti 'a e 'Omipatimeni 'i he launga 'a Mapa Hafoka

Launga fika - OMB 18/19 - 2

Ko e ha 'oku tautea 'i ai 'a e mo 'ui fuoloa mo 'aongá?

Kapau 'oku ke ta'u 70 pe lahiange pea kei fiema'u ho poto, 'ilo mo e taukei 'e ha
ngaue'anga he'ikai te ke kau koe 'i he monu'ia fakahounga 'o e tangata'ifonua
toulekeleka

Kanotohi

Fakamatala kongā lalahi	3
Puipuitu‘a	4
Ko e Fatongia ‘o e ‘Omipatimeni	4
Ko e Launga	4
Ko e Tu‘utu‘uni – Taumu‘a ‘o e Polokalama Tokoni	5
Liliu ‘o e Tu‘utu‘uni	6
Fakamatala mei he Potungaue	9
Fakakaukau ‘a e ‘Omipatimeni	10
Ngaahi Fokotu‘u	10

FAKAMATALA KONGA LALAHĪ

1. Ko e lāunga eni mei a Mapa Hafoka (“tokotaha lāunga”) ‘o Ha‘alaufuli ‘i he‘ene ta‘efiemalie ‘i he ‘ikai ke kau (eligible) ki he monu‘ia tokoni fakapa‘anga ‘a e Pule‘anga ki he kau toulekeleká kuo nau a‘usia ‘a e ta‘u 70 pe lahiange (“monu‘ia fakahounga ma‘a e toulekeleka”), koe‘uhí ko ‘ene kei ngāué mo ma‘u ‘a e vahenga tu‘uma‘u mei he ngaue ‘i he‘ene hoko ko e ‘Ofisa Pule Fakavahefonua ‘o e Vahenga Hahake ‘o Vava‘u.
2. Na‘e tui ‘a Mapa (kuo si‘i pekia) ‘oku ‘ikai ko ha makatu‘unga lelei ‘a ‘ene kei ngaue mo ma‘u vahenga tu‘uma‘u ke ta‘ofi ai ia mei he monu‘ia fakahounga. Ko e ngaue na‘a ne lolotonga fakahoko, na‘e to ai ‘a hono kakava. Ko ‘ene a‘usia ‘a e ta‘u 80, ko e tapuaki ia ‘a e ‘Otua! Na‘e ‘osi ‘ohake he tokotaha lāungá ‘a ‘ene tokangá ki he Falepa‘anga ‘i Vava‘u pehē ‘i he ngaahi fono fakafonua ‘o hānge ko e fakataha ‘a e vahengá mo e kau fakafofonga Fale Aleá.
3. Ko e taumu‘a ‘o e monu‘ia fakahounga ke ‘i ai ha tokoni fakapa‘anga ki he kau toulekeleká.
4. ‘Oku tokanga‘i ‘a e monu‘ia fakahounga ‘e he ‘e he Potungāue Pa‘anga mo e Palani Fakafonua (“Potungāue”) mo e Sino‘i Pa‘anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū‘ia Malolo (National Retirement Benefit Fund Board) pe (NBRF).
5. Ko e tu‘utu‘uni ngaue (policy) fika 6 ‘o e palani ngāué ‘okú ne pehē ko kinautolu ‘oku nau ta‘u 70 pe lahi ange ka ‘oku nau lolotonga ngāue ‘oku ‘ikai ke nau kau ki he monu‘ia fakahounga.
6. Na‘e vakai ‘a e tokotaha lāungá ko e tu‘utu‘uni fika 6 ‘oku fakafaikehekehe‘i (discriminatory) e kau toulekeleká pea mo ‘ikai ke ne fakatokanga‘i e ngāue tōtō ivi mo e fakahoko fatongia taau ‘a kinautolu ‘oku ta‘u 70 pe lahi ange ka ‘oku nau lolotonga ngāue. ‘Oku ‘oatu ‘e he tu‘utu‘uní ni ha fekau hala ko e ‘aonga ‘e hoko ia ko ha faingatāmaki‘anga.
7. Kuo tu‘o ua hono fakalelei‘i (revise) ‘o e tu‘utu‘uni ngāue ki he monu‘ia fakahounga talu mei hono kamata ‘i Sepitema 2012. Na‘e ‘uluaki fakalelei‘i ‘i he 1 Siulai 2014, ‘aki hono tukuhifo ‘a e ta‘u motu‘a ki he monu‘ia fakahounga mei he ta‘u 75 ki he 70. ‘Osi mei ai ‘a e ta‘u ‘e 3 na‘e toe fakalelei‘i ‘i he 1 Siulai 2017 ‘o faka‘atā ‘a kinautolu ‘oku lolotonga ma‘u vahenga malolo (“penisoni”) ke kau ki he monu‘ia fakahounga.
8. Na‘e fokotu‘u atu ‘i he 2018 ke faka‘atā mo e kakai ‘oku ta‘u 70 pe lahi ange ka ‘oku lolotonga ngāue mo ma ‘u vahenga tu‘uma‘u mei he ngaue ko ia, ke kau ki he monu ‘ia fakahounga, ka na ‘e ‘ikai ke tali.

9. Na'e pekia 'a e tokotaha lāungá 'i 'Okatopa 2019.

'Oku ou fokotu'u atu 'a e me'a 'e ua 'i he Lipooti ko 'eni 'o fakatatau ki he mafai 'oku foaki kiate au 'e he kupu 18(3) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 2001 -

10. Ke to e fakakaukau'i (reconsider) 'e he Potungāue hono fakalelei'i 'a e tu'utu'uni ngāue ke a'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u ai 'a e tokoni ko 'eni ko e fakahounga 'o e a'usia 'e he tangata'ifonua mo e fefine'ifonua 'a e mo 'ui fuoloa ko e ta'u 70 pe lahi ange, pea 'ikai ke fakatefito 'i he ma 'u ngaue pe 'ikai;

11. Ke lipooti mai 'a e 'Ofisa Pule Ngāue kiate au 'i loto 'i he mahina 'e taha (1) ki mu'a pea aofangatuku 'a e lipooti ni.

FOUNGA NGĀUE

12. Na'e kamata 'a e fakatotolo 'a e 'Ofisi ni 'i he 11 'o Siulai 2018.

13. Na'á ku tuku 'a e fakatotoló ki he'eku timi fakatotoló.

14. Na'e fakahoko 'e he 'Ofisi ni 'a e tohi kole ki he ngaahi fakamatala kaungatonu pea mo e kaveinga 'oku fakatotolo'i. Na'e fakahoko mo e ngaahi fakataha mo e Potungāue mo kinautolu na'e fekau'aki-tonu ki he lāunga ko 'eni. Na'e fakahoko mo e ngaahi fetalanoa'aki mo e tokotaha lāungá 'i Vava'u ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi fakamatala totonu mo pau mei he ngaahi sino ngaue 'oku kaungatonu ki ai 'a e launga.

FATONGIA 'O E 'OMIPATIMENÍ

15. Fakatatau ki he kupu 11 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 2001, 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e 'Omipatimeni ke ne fakatotolo'i ha lāunga 'oku fakahoko ki he 'Omipatimeni mei ha taha 'o e kakai pe 'i he mafai 'ata'ata pe ia 'o e 'Omipatimeni (Own Motion) 'o fekau'aki mo ha me'a fakapule'i ngāue, fakahoko ngaue pe faitu'utu'uni 'i ha Potungāue pe ko ha 'ofisa pe toko taha ngāue 'i ha Potungāue pe Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga.

16. Ko 'eku fakatotolo, 'oku 'ikai ko ha fa'unga fakatonutonu fakamaau tangi. He'ikai ke fetongi fakalukufua 'a 'eku fakakaukau aofangatuku 'aki ha faitu'utu'uni kuo fakahoko 'e ha ma'u mafai fakahoko tu'utu'uni.

17. Ko hoku fatongia ke vakai'i 'a e mo'oni 'o e ngaue pe faitu'utu'uni na'e fakahoko, pea mo e founga ngaue na'e fakahoko 'e he Potungāue, pea fatu mei ai 'a 'eku fakakaukau pe ko e ngaue, tu'utu'uni mo e founga ngaue na'e fakahoko 'e he Potungāue, na'e tonu pea taau mo pea ngana mo e 'uhinga taau (reasonable) - ko ha ngaue pe tu'utu'uni nai ia na'e taau, totonu pea ngana mo e 'uhinga taau ke fakahoko 'e he Potungāue.

KO E LĀUNGÁ

18. Ko e ua ‘aki eni ‘a e launga kuo fakahu mai ‘e he tokotaha lāungá ki he ‘Ofisí ni ‘i he kaveinga tatau – ko e ‘uluaki ‘i he 26 Siulai 2017. Ko e launga ko ‘eni na‘e fakahu mai ‘i he 11 Siulai 2018.
19. Ko e tokotaha lāungá ko ha taki tu‘ukimu‘a ‘i he komiunití. Na‘e ‘iloa ‘i he seakale ‘o e nofo ‘a kainga ‘i hono hingoa faifatongia (matapule) ko *Piu ‘o e Kolo Fahina*¹², ‘a ia ko e tangata na‘e fakatetu‘a ki ai ‘a e nofo ‘a e kāinga ‘o Afu Ha‘alaufuli. Na‘e fili ko e ‘Ofisa Pule Fakavahefonua ‘e hono vahenga ki ha ta‘u hokohoko ‘e tolu. Ko e vahenga ‘o Hahake ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi kolo ‘o Ta‘anea, Ha‘alaufuli, Tu‘anekivale, Houma, Koloa, Ha‘akio mo Mangia.¹³
20. Na‘e talaki ‘e he Pule‘angá mo mahu‘inga‘ia ‘i he tokoni ‘a e kau toulekeleká ki he sosaieti, fakalalakaka ‘a e fonua mo hono ofi hake ‘o e to‘utangata, pea kuo nau fatu ai e tokoni ko ‘eni ko e fakahounga, ‘a ia ‘oku tukuange atu tu‘o taha ‘i he mahina .¹⁴
21. Na ee pehē ‘e he tokotaha lāungá ko e tu‘utu‘uni ngāue fika 6 ko ha tu‘utu‘uni ‘oku ne fakafaikehekehe‘i ‘a e kau toulekeleká, pea ‘oku mole mei ai ‘a e taau.

“Ko ‘ete a‘u ki he ta‘u 70 ko e tapuaki ia mei he ‘Otuá. Ko e monu‘ia fakahounga ‘oku totonu ke ne fakatokanga ‘i ‘a e ngaahi tokoni lelei ‘a e to‘utangata toulekeleka ki he familí, komiunití mo e fonuá. ‘Oku fakatupu lotomamahi ‘a e mahino mai ‘oku ‘ikai ke sio ‘a e Pule‘angá ‘o ‘ilo ‘a e lelei ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘okú nau kei ngāue ‘i he ta‘u 70 pe lahi ange.”

“Ko e ha ‘oku lava ai e Pule‘angá ‘o ‘oange ‘a e monu‘ia kiate kinautolu kuo nau malōlō mei he ngāue pea ‘oku nau lolotonga penisoní, kae ta‘ofi mei ai ‘a kinautolu ‘oku lolotonga ngāue. Ko e fakahounga fēfē eni? ‘E fakamatala ‘i fēfē ‘a e ‘ikai ke fakapale ‘i ‘a e ‘aongá?”

*“Ko e ha ‘a e ‘uhinga lelei ‘oku tautea ‘i ai ‘a e mo ‘ui fuoloá mo e ‘aongá”.*¹⁵

TU‘UTU‘UNI NGĀUE – TAUMU‘A ‘O E SOCIAL WELFARE SCHEME

22. Tupu mei he to lalo fakapa‘anga fakamamani-lahi (world financial crisis) ‘i he 2008, na‘e vave ‘a e mafola mai ‘a e uesia ko ia ‘o afuhia ai ‘a e ‘ikonomika ‘o e ngaahi fonua (Banking crisis¹⁶), ‘o kau ai ‘a Tonga ni. Ko e li pa‘anga mei hotau ngaahi kainga nofo muli (remittance) ‘a e taha ‘o e ngaahi ma‘u‘anga pa‘anga muli lahitaha ‘oku humai ki he fonuá. Koe‘uhi ko e to lalo faka‘ikonomika fakamamani-lahi, “na‘e holo ‘a e li pa‘anga mei muli ‘aki ‘a e peseti 14 (‘i he mahu‘inga ‘o e pa‘anga Tonga)”¹⁷ lolotonga ‘a e ta‘u fakapa‘anga 2008/2009¹⁸ pea tokolahi ‘a e ngaahi famili Tonga na‘á nau faingata‘ia fakapa‘anga.¹⁹

¹² File Note dated 31st January 2020

¹³ Original Complaint form

¹⁴ Ibid

¹⁵ Ibid

¹⁶ Chen, W., Mrkaic, M. & Nabar, M. (2019). The Global Economic Recovery 10 Years After the 2008 Financial Crisis. *IMF Working Papers*

¹⁷ Fontenay, P. D., & Utoikamanu, S.T.T. (2009). Tonga: economic survey 2009. *Pacific Economic Bulletin*, 24, 1-18.

¹⁸ Ibid

¹⁹ File Note of Meeting with Sione Faleafa dated 25th February 2019

23. Lolotonga ‘a e taimi na’e Palemia ai ‘a ‘Eiki Tu’ivakano, na’e fakakaukau ai ‘a e pule‘angá ke fakatokanga‘i ‘a e tokoni ‘a e kau toulekeleká ‘aki hano tokoni‘i fakapa‘anga.²⁰
24. Ko e tu‘utu‘uni ngāué ‘oku fa‘a ‘iloa ko e Monu‘ia ma‘ae kau ta‘u motu‘a ange (Old Age benefit) na’e kamata ngāue‘aki ‘i Sepitema 2012, ki he kakai kuo hoko honau ta‘u 75 pe lahi hake ke nau ma‘u ‘a e \$65 ‘i he mahina.²¹
25. Na’e pehe ‘e he Minisita Pa‘anga (‘o e taimi ko ia) ko Lisiate ‘Akolo ‘oku fakapa‘anga ‘a e monu‘ia fakahounga ki he toulekeleka mei he patiseti ‘a e Potungāué ko e taha pe ia ‘o e ngaahi fokotu‘u fakakaukau ke tokoni ki he kau toulekeleká.²² “‘Oku mahino ko Tonga ‘oku lolotonga fehangaangai mo e ngaahi faingata‘a faka‘ikonomika ka ko e ‘ikonomika eni ‘oku ‘ofa ki he‘etau kau toulekeleká.”²³
26. ‘Oku fa‘u ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ‘oku pule‘i‘aki ‘a e monu‘ia fakahounga ma‘a e toulekeleka pea tokanga‘i mo fakahoko ‘a e ngaue ‘e he Sino‘i Pa‘anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū‘ia Malolo (National Retirement Fund Benefit).

FAKATONUTONU E TU‘UTU‘UNI NGĀUE 2014, 2017

27. Na’e liliu e tu‘utu‘uni ngāué ‘i Siulai 2014, ‘o holoki ai ‘a e ta‘u motu‘a taau ki he palani ngāué ki he 70.²⁴ Na’e pehē ‘e he Minisita Pa‘anga (he taimi ko ia) Dr. ‘Aisake Eke ‘i he‘ene lea ‘i Fale Alea, “ko e pa‘anga ko eni ‘oku ‘ikai ke lahi ka ‘oku ‘amanaki ‘a e Pule‘angá ke ne fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha tokoni ‘oku maau, ke ne tokanga‘i fe‘unga mo fatongia‘aki hono tauhi e ma‘ae kau toulekeleká.”²⁵ “‘Oku mahu‘inga ‘i he‘etau fakakaukau ki he lelei fakalukufua ‘a e fonua ke tau fakakaukau ki he lelei fakalukufua ‘a hotau kakai.”²⁶
28. Ko e fakatonutonu ki he tu‘utu‘uni ngāue ‘o e 2017 na’e faka‘atā ai ‘a e kinautolu ‘oku nau kei ma‘u vahe (pa‘anga malolo) mei he Pule‘anga ke nau kau he palani ngāué. Ko kinautolu ‘oku lolotonga ngāué na’e ‘ikai ke nau kau ‘i he liliu ni.
29. Na’e pehē ‘e he ‘Ofisa Pule Ngāue ‘o e NBRF neongo ‘a e faingata‘ia fakapa‘anga, ‘oku nau fakamu‘omu‘a ‘e he pule‘anga ‘a e kau toulekeleká.²⁷

²⁰ Ibid

²¹ Matangi Tonga. (2012, September 21), *PM launches Tonga’s first social benefits scheme for elderly*. Retrieved from <https://matangitonga.to/2012/09/21/pm-launches-tongas-first-social-benefits-scheme-elderly>

²² Ibid

²³ Ibid

²⁴ Parliament of Tonga. (2014). 70 years old to receive TOP\$65 pay a month. Retrieved from <https://www.parliament.gov.to/media-centre/latest-news/latest-news-in-english/172-70-year-old-to-receive-top-65-pay-a-month>

²⁵ Ibid

²⁶ Ibid

²⁷ RNZ. (2014, August 26), *Tongans 70 and over now get the pension*. Retrieved from <https://www.rnz.co.nz/international/pacific-news/252977/tongans-70-and-over-now-get-the-pension>

TU'UTU'UNI NGĀUE KI HE SOCIAL WELFARE SCHEME (SWS)

1 Siulai 2014 (Annex 1)

1. 'E totongi fakamahina ha pa'anga tokoni (social welfare pe monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka) 'e \$65.00 ki ha tangata'ifonua ta'u 70 pe lahiange, 'o toki ngata 'i ha'ane pekia.
2. 'Aho ki hono toe vakai'i (review date) ko 1 Siulai 2015;
3. Ko ha tokotaha 'oku ne lave 'i he pa'anga tokoni (beneficiary) ko ha tangata'ifonua Tonga na'e fa'ele'i ia 'i Tonga pea na'e nofo 'i Tonga 'i he mahina 12 kuo hili.
4. Ko ha tokotaha 'oku ne lave 'i he pa'anga tokoni 'e 'ikai ke tangata'ifonua muli pe te ne ma 'u ha ngaahi monu'ia tatau.
5. Katoa e ngaahi totongi monu'ia 'e 'ikai totongi tukuhau.
6. 'E 'ikai ke kau ha tokotaha 'oku ta'u 70 pe lahiange ka 'oku lolotonga ma'u ngāue pea 'i ai hono vahenga tu'uma'u, 'i he tokoni fakapa'anga 'o e monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka.
7. 'E kau ha tokotaha 'oku ne ma'u ha totongi penisoni pe ko ha monu'ia malolo tatau mei he Pule'anga, Poate Pisinisi mo e Fale Aleá ki he monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka.
8. Ko e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo te nau fatongia'aki hono tokanga'i mo pule'i 'o e polokalama tokoni ma'a e toulekeleka mo lipooti ki he Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua.
9. 'E tu'usi 'a e pa'anga tokoni kapau 'e folau atu 'a e tokotaha 'oku ma'u monu'ia ki tu'apule'anga. 'E hoko atu 'a e ma'u hono monu'ia 'i ha'ane foki mai ki Tonga ni.
10. Ko e ngaahi fa'unga fakapa'anga ke nau faka'atā 'a e tukuhau, ngaahi totongi pe ko ha to e totongi makehe 'i he 'akauni pangike 'a e kau toulekeleká.
11. 'E fakapapau'i 'a e ta'u motu'a totonu ke kau ki he palani ngāue ki he lesisita mo e totongi 'i hono ma'u 'o e ngaahi tohi ta'u totonu.
12. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u hanau tohi ta'u 'e ala ma'u atu ha tohi fakafuakava mei he Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo ko e fakamo'oni honau 'aho fa'ele'i.
13. Ko e NRBF te nau fatongia'aki hono fakakaukau'i 'a hono tokanga'i mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga tokoni fakafonua ko 'eni.

TU'UTU'UNI NGĀUE FAKATONUTONU KI HE SOCIAL WELFARE SCHEME 'A E

PULE'ANGA1 Siulai 2017 (Annex 2)

1. Ko e pa'anga tokoni fakamahina 'e totongi fakatatau ki he 'ene ha atu 'i lalo:
  - I. Ke hiki 'a e \$65 pa'anga tokoni ki he kau ta'u motu'a hake (70+) 'o pehe ni.
    - a) Ta'u 70 ki he 75 ke nau ma'u 'a e \$70 he mahina;
    - b) Ta'u 76 ki he 79 ke nau ma'u 'a e \$75 he mahina; pea ko e
    - c) Ta'u 80 ki 'olunga ke nau ma'u 'a e \$80 he mahina.
2. 'Aho na'e to e vakai'i (review date) e palani ngāue ko 1 Siulai 2017;
3. Ko ha tokotaha 'oku ne lave 'i he pa'anga tokoni (beneficiary) ko ha tangata'ifonua Tonga na'e fa'ele'i ia 'i Tonga pea na'e nofo 'i Tonga 'i he mahina 12 kuo hili.
4. Ko ha tokotaha 'oku ne lave 'i he pa'anga tokoni 'e 'ikai ke tangata'ifonua muli pe te ne ma'u ha ngaahi monu'ia tatau.

5. Katoa e ngaahi totongi monu'ia 'e 'ikai totongi tukuhau.
  6. Ko ha tokotaha 'oku ta'u 70 pe 'ova ai ka 'oku ne ke ngāue mo ma'u mei ai ha vahenga 'e 'ikai kau ke lesisita 'i he palani ngāue ni.
  7. 'E kau ki he ma'u 'o e monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka ha tokotaha 'oku ne ma'u ha totongi penisoni pe ko ha monu'ia tatau koe'uhi ko ha'ane ma'u vahenga malolo mei he ngaue 'i he Pule'anga, ngaahi ngaue'anga faka-Siasi, ngaahi sino kuo fokotu'u 'e he laó, ngaahi Poate Pisinisi mo e Fale Aleá.
  8. Ko e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo te nau fatongia'aki hono tokanga'i mo pule'i e palani ngāue, mo lipooti ki he Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua.
  9. 'E ta'ofi 'a e pa'anga tokoni 'o kapau 'oku folau 'a e tokotaha ma'u monu'ia ki tu'apule'anga 'o lahi ange he mahina 'e tolu (3). 'E hoko atu 'ene ma'u monu'ia i ha'ane foki mai ki Tongá ni.
  10. Ko e ngaahi fa'unga fakapa'anga ke nau faka'atā 'a e tukuhau, ngaahi totongi pe ko ha to e totongi makehe 'i he 'akauni pangike 'a e kau toulekeleká.
  11. 'E fakapapau'i 'a e ta'u motu'a totonu ke kau ki he palani ngāue ki he lesisita mo e totongi 'i hono ma'u 'o e ngaahi tohi ta'u totonu.
  12. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u hanau tohi ta'u te nau ma'u hanau tohi fakafuakava ki he Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo ko e fakamo'oni honau 'aho fa'ele'i.
  13. Ko ha tokotaha ta'u motu'a kehe 'oku ne 'eke'i 'a 'ene taau ki he palani ngāue ke fakakaukau'i 'i he makatu'unga lelei 'o 'enau 'eké.
  14. Ko e NRBF te nau fatongia'aki hono fakakaukau'i 'a hono tokanga'i mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he Palani ngāue 'a e Pule'anga ki he pa'anga tokoni fakafonua.
30. Ko e fa'ahinga 'e ua na'e 'ikai ke nau kau ki he monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka 'i hono kamata 'o e ngaue ni 'i he 2012, 'a ia 'oku ha 'i he Tu'utu'uni fika 6 mo e 7 'o e **Annex 1** 'i 'olunga, 'a ia ko:
- a. kinautolu 'oku nau ta'u 70 pe lahi ange ka 'oku nau lolotonga ngāue 'o hānge ko e tokotaha launga.
  - e. kinautolu 'oku nau ma'u penisoni pe ko ha monu'ia malolo mei he Pule'angá, Ngaahi Poate Pisinisi mo e Fale Alea 'o Tonga.
31. Na'e fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni Ngaue 'i Siulai 2017, 'aki hono liliu 'a e Tu'utu'uni fika 7 pea faka'atā ai 'a kinautolu 'oku ma'u penisoni mo ha monu'ia malolo mei he Pule'angá, ngaahi Poate Pisinisi mo Fale Alea ke nau kau ki he monu 'ia fakahounga ma'a e toulekeleka.
32. Na'e liliu mo e Tu'utu'uni fika 9 ('i he Annex 2 'i 'olunga), 'o ta'ofi 'a e pa'anga tokoni mei ha toulekeleka 'oku folau ki tu'apule'anga 'o laka hake 'i he mahina 'e tolu (3). 'E hoko atu 'a e ma'u hono monu'ia 'i ha'ane foki mai ki Tonga ni.
33. 'Oku 'ikai ke kau ki he monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka 'a e kau toulekeleka kuo a'usia 'a e ta'u motu'a ko e 70 pe lahi ange ka 'oku nau lolotonga ma'u ngāue mo ma'u mei he ngaue ko ia 'a e vahenga tu'uma'u, 'o hānge ko e tokotaha lāungá.

KO E TALI 'A E POTUNGĀUÉ

34. Na'e fakaha 'e he Potungāué 'i he 24 'Aokosi 2018 'i he'ene tali ki he launga na'e fakafou atu mei he 'Omipatimeni 'i he 12 Siulai 2018: 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ke fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni Ngāué 'i he taumu'a ke fakakau 'a e ni'ihī na'e 'ikai ke kau ki he monu'ia fakahounga ma'a e toulekeleka koe'uhi ko e Tu'utu'uni Ngāue fika 6.²⁸

35. 'Oku 'ikai ke ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Sitetisitiká ha lekooti ki he tokolahi 'o e kakai 'i Tonga ni kuo nau a'usia 'a e ta'u motu'a ko e 70 pe lahiange ka 'oku nau kei ngaue mo ma'u vahenga tu'uma'u. Ko e fakafuofua 'oku si'i ange 'i he toko 500 'o fakatatau eni ki he Tohi Kakai 'o e 2016.

36. Na'e tokanga 'a e Potungaue kapau 'e fakahoko ha fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngaue 'o fakakau 'a e toulekeleka 'oku lolotonga ngaue mo ma'u vahenga tu'uma'u, 'e uesia ai 'a e patiseti kuo teuteu 'e he Pule 'anga ki he 2018/2019.

37. Na'e pehē 'e he Potungāué he'ikai uesia 'a e kau toulekeleka 'oku lolotonga ngāué kapau 'e 'ikai fakahoko ha liliu ki he Tu'utu'uni Ngāue fika 6.

"Ko e tokoni ko 'eni na'e fakataumu'a ia ki he kau toulekeleka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ma'u'anga pa'angá."'²⁹ ko e fakamatala ia 'a e Potungaue.

38. Na'e toe fakahoko mai 'e he Potungāué ki he 'Ofisi ni 'i he 10 Sune 2019, ko e liliu ki he Tu'utu'uni Ngaue 'o e tokoni ko 'eni na'e 'ikai ke ola lelei lolotonga 'a e teuteu'i 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020.³⁰

VAKAI 'A E OMIPATIMENI

39. Hili hono vakai'i 'a e katokatoa 'o e ngaahi fakamatala kuo tanaki, 'oku ou fiemalie ko e tokoni ko 'eni na'e fakataumu'a ke fakatokanga'i 'a e ngaahi tokoni 'a e kau toulekeleká] 'i he tapa kehekehe 'o e mo'ui 'i Tongá;

40. Ko e tokoni ko 'eni 'oku ne tokoni'i fakapa'anga 'a e kakai kuo nau a'usia 'a e ta'u motu'a ko e 70 pe lahi ange;

41. Ko hono ta'ofi 'o kinautolu ta'u 70 pe lahi ange 'oku nau lolotonga ngāue, kae faka'atā 'a kinautolu kuo nau malolo mei he ngāué pea 'oku nau lolotonga ma'u 'a 'enau monu'ia penisoni mei he Pule'angá, ngaahi Poate Pisinisí, pe Fale Aleá 'oku 'ikai taau, 'ikai totonu pea 'ikai potupotu-malie hono fakahoko, ko ia ai 'oku fakahilihili'i 'a e totonu 'a e ni'ihī ko 'eni;

42. Ko e tokotaha lāungá ko ha sevaniti sivile fakahoko fatongia mahulu. Ko e taki lelei, falala'anga pea na'e manakoa 'e he kakai 'o hono vahengá. 'Oku ongo le'olahi mai 'a 'ene ngaue mo hono 'aonga. Ko 'ene pekia 'i he fatongia – ko e 'Ofisa Pule Fakavahefonua, 'i hono 85 ta'u, 'oku ne talanoa melie 'a e 'aonga mahulu 'o e tangata.

²⁸ Email dated 24th August 2018

²⁹ Ibid

³⁰ Email dated 10th June 2019

AOFANGATUKU ‘A E ‘OMIPATIMENI

‘Oku ou fokotu‘u atu ‘a e me‘a ‘e ua ‘i he Lipooti ko ‘eni ‘o fakatatau ki he mafai ‘oku foaki kiate au ki he kupu 18(3) ‘o e Lao ki he ‘Ompatimeni 2001 -

1. Ke to e fakakaukau‘i (reconsider) ‘e he Potungāué hono fakalelei‘i ‘a e tu‘utu‘uni ngāué ke a‘usia ‘a e taumu‘a na‘e fokotu‘u ai ‘a e tokoni ko ‘eni ko e fakahounga ‘o e a‘usia ‘e he tangata‘ifonua mo e fefine‘ifonua ‘a e mo ‘ui fuoloa ko e ta‘u 70 pe lahi ange, pea ‘ikai ke fakatefito ‘i he ma‘u ngaue pe ‘ikai;
2. Ke lipooti mai ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāué kiate au ‘i loto he mahina ‘e tolu (3) fekau‘aki mo e ngaahi ngāue kuo lava ke fakahoko ki he 1 ‘i ‘olunga.

‘Aisea H. Taumoepeau, SC

‘Ompatimeni

P.O. Box 847, Cnr of Lelue Road & Mateialona Road, 2nd Floor Retirement Fund Building,
Nuku'alofa

Phone : (676) 26 980; (676) 26984, 0800662: Fax (676) 26 982

Lipooti 'a e 'Omipatimeni 'i he launga 'a Tevita Palu

FIKA: OMB19/20 -34

**Na'e ta'etaau nai pe ta'efakapotopoto 'a e
ngaue 'a e Talekita 'o e Fefolau'aki Vakapuna
Sivile ki he kole 'a e Kautaha Folau Vakapuna
Realtonga**

20 Mē 2020

KANOTOHI

Fakamatala Konga Lalahi	3
Puipuitu‘a	3
Fatongia ‘o e ‘Omipatimení	3
Ko e Lāungá	4
Fakatotolo ‘a e ‘Omipatimeni	4
Hokohoko ‘o e Founa Ngāue	4
Tuku kitu‘a ‘e he RTL ‘ene kau ‘Ofisa Ma‘olunga	5
Kole ngofua ma‘a e kau ‘Ofisa Ma‘olunga fo‘ou	6
Tau‘ataina ‘o e Talekita	6
Kautaha Fefolau‘aki Vakapuna Fo‘ou ‘a e Pule‘anga	7
Kaunoa ‘a e Pule‘anga?	7
Fakakaukau ‘a e ‘Omipatimeni	8

FAKAMATALA KONGA LALAHĪ

1. Ko e lāunga 'eni 'a Tevita Palu ("tokotaha lāungá") ko e 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Kautaha Fefolau'aki Vakapuna ko e Realtonga Airlines ("CEO RTL") fekau'aki mo e Talekita 'o e Fefolau'aki Vakapuna Sivile ("Talekita") 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ("Potungāue") 'i he fuoloa 'a 'ene ngaue ki he tohi kole 'a e Realtonga Airlines ("RTL") ke fakangofua 'a 'ene kau 'Ofisa Ma'olunga (" tohi kole") fo'ou koe'uhi ke fakakakato 'aki 'a e kole 'a e RTL ke fakafo'ou 'enau ngofua fefolau'aki (Air Operator Certificate pe AOC).
2. Na'e fakahu mai 'a e lāungá ni 'i he 29 'Epeleli 2020. Na'e fakaha 'e he Talekita ki he RTL ko e 'aho 'e 90 'e fakahoko ai 'a e ngaue. Na'e pehē 'e he tokotaha lāungá 'oku ta'efakapotopoto mo fu'u fuoloa, 'i he 'uhinga ko e toko fā 'oku kole atu 'oku nau ma'u 'a e taukei ngāue mo e 'ilo ki he 'Ofisa Ma'olunga pea kuo nau 'osi 'i he ngaahi lakanga ko 'eni ki mu'a.
3. Na'e tukuaki'i 'e he tokotaha lāungá 'oku 'ikai ke tau'ataina mo angatotonu 'a e fakahoko fatongia 'a e Talekita he 'oku ne tokoni'i 'a e Minisita 'o e Potungāue mo e Pule'anga ke fokotu'u ha kautaha vakapuna fo'ou 'a e Pule'anga. Na'a ne tukuaki'i ko e kaunoa ta'efakapotopoto 'eni 'a e Pule'anga pea 'oku 'ikai kau lelei ia ki he feinga 'a e RTL.
4. Na'e fiema'u 'e he tokotaha lāungá ke fakahoko taimi totonu pea vave ange 'e he Talekita 'a hono sivilisivi'i 'a e tohi kole 'a e RTL.
5. Na'e tu'utu'uni 'e he Talekita ki he CEO RTL ("tokotaha launga") 'i he 14 Mē 2020, ke fakakakato ange 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ki he tohi kole.
6. 'Oku ma'u 'e he Talekita 'a e mafai 'i he Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile 2014.

FOUNGA NGĀUE

7. Na'e kamata 'a e fakatotoló 'a e 'Ofisí ni 'i he 'aho 7 'o Mē 2020.
8. Na'a ku tuku 'a e fakatotoló ki he'eku timi fakatotoló 'a ia na'á nau fakahoko 'a e fakatotolo ki he lāungá.
9. Na'e fakahoko 'e he 'Ofisí ni 'a e tohi kole ki ha ngaahi fakamatala mei he Potungāue ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi fakamatala pau mei he sino ngāue 'oku kaungatonu ki ai 'a e lāungá kuo fakahoko.

FATONGIA 'O E 'OMIPATIMENÍ

10. Fakatatau ki he mafai 'oku foaki kiate au 'i he kupu 11 'o e *Lao ki he 'Omipatimeni 2001*, 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e 'Omipatimení ke ne fakatotoló'i ha lāunga 'oku fakahoko ki he 'Omipatimeni mei ha taha 'o e kakai pe 'i he mafai 'ata'ata pe 'o e 'Omipatimeni (Own Motion) 'o fekau'aki mo ha me'a fakapule'i ngāue, fakahoko ngaue pe faitu'utu'uni 'i ha Potungāue pe ko ha 'ofisa pe toko taha ngāue 'i ha Potungāue pe Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga.
11. Ko 'eku fakatotoló, 'oku 'ikai ko ha fa'unga ngāue fakamaau tangi. He'ikai ke fetongi fakalukufua 'a 'eku fakakaukau aofangatuku 'aki ha faitu'utu'uni kuo fakahoko 'e ha ma'u mafai fakahoko tu'utu'uni kehe. Ko hoku fatongia ke vakai'i 'a e mo'oni 'o e ngāue pe faitu'utu'uni na'e fakahoko, pea mo e founga ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāue, pea fatu mei ai 'a 'eku fakakaukau pe ko e ngāue, tu'utu'uni mo e founga ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāue, na'e tonu pea taau mo hoa-malie (reasonable) pe ngana mo

e ‘uhinga totonu - ko ha ngāue pe tu‘utu‘uni nai ia na‘e taau, totonu mo hoa-malie pe ngana mo e ‘uhinga totonu, pea malava ‘o fakahoko ‘e he Potungāue.

TOKOTAHA LAUNGA

12. Na‘e ta‘efiemalie ‘a e tokotaha lāungá ‘i he Talekita koe‘uhi ko ‘ene pehe ‘e sivilivi‘i ‘a e kole ‘a e RTL ‘i he mahina ‘e 3. Na‘a ne pehē ko e mahina ‘e 3 ‘oku fu‘u loloa mo ta‘efakapotopoto. Na‘e tukuaki‘i ‘e he tokotaha lāungá ko e taha pe eni ‘a e ngaahi founga ‘a e Talekita ke tautoloi ‘aki ‘a e tohi kole kae‘oua kuo ‘osi ‘a e ‘aonga ‘o e AOC ‘i he uike faka‘osi ‘o Mē 2020.
13. Na‘e tukuaki‘i ‘e he tokotaha lāungá ‘oku ‘ikai ke ngaue angatotonu pea ‘oku hehema ‘a e Talekita ‘o fili fa‘ahi (not impartial), pea ‘oku uesia ai ‘a e tau‘ataina ‘a hono fatongia.
14. Na‘a ne tukuaki‘i ‘oku ta‘efakapotopoto pea kaunoa ‘a e pule‘anga ‘i hono fakalele ‘o e RTL, ‘i he hanga ‘e he pule‘anga ‘o kaiha‘asi ‘a ‘ene kau ‘Ofisa Ma‘olunga, ke fokotu‘u ha Kautaha Vakapuna fo‘ou ‘a e Pule‘anga.

FAKATOTOLO ‘A E ‘OMIPATIMENI

15. Kuo fakahoko ‘e he‘eku timi fakatotoló honau fatongia ko e talanoa mo e tokotaha launga pea mo ‘ene fale‘i fakalao ko Kitione Boniu Waqavonovono (“Kitione”) ‘i he 7 Me 2020 ki he founga ngaue ‘e fakahoko‘aki ‘a e fakatotolo mo e fiema‘u ke ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala kaungatonu ki he launga. Na‘e fai ‘a e femahino‘aki mo e tokotaha lāungá te ne ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala felave‘i mo e launga.
16. Na‘e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e launga ki he ‘Ofisa Pule Ngāue Le‘ole‘o ‘o e Potungāue ‘i he ‘aho tatau pe – 7 Me 2020. Na‘e fokotu‘u atu ke ‘oua ‘e toe tomui mai ‘a e tali ‘i he 4:30 efiāfi ‘o e 14 Mē 2020. Na‘e talangofua ‘a e Talekita pea ne ‘omai foki mo e ngaahi fakamatala kaungatonu ki he tohi kole mo e ngaahi fetohi‘aki ‘imeili ‘i he vaha‘a ‘o e Talekita mo e CEO RTL.
17. Na‘e vakai‘i ‘e he timi fakatotolo ‘a e kotoa ‘o e ngaahi fakamatala na‘e tanaki mei he ongo fa‘ahi fakatou‘osi ‘i he 15 ‘o Mē 2020. Na‘e toe fiema‘u ‘a e ngaahi fakamatala makehe mei he Talekita ‘a ia na‘e fakakakato mai ‘i he 18 Mē 2020.
18. Na‘e ui ‘e he timi fakatotolo ‘a Kitione ke talanoa kiate ia ‘i he 19 Mē, 2020, felave‘i mo e tohi kole na‘e fakahū ki he Potungāue mo e launga na‘e fakahu mai ki he ‘Ofisi ni.
19. Na‘e fakapapau‘i kuo ‘osi fakafoki ‘a e tohi kole mei he Potungāue ki he RTL mo e ngaahi fiema‘u ke fakakakato. ‘I he taimi ‘o e launga mo e lolotonga ‘a e fakatotolo na‘e ‘ikai ha tohi kole ia ‘a e RTL ‘i he Talekita pe Potungāue.

HOKOHOKO ‘O E FOUNGA NGAUE

20. Ko e Tu‘utu‘uni ‘o e Lao ki he Fefolau‘aki Vakapuna Sivile, Konga 119 ‘oku fiema‘u ko e ngaahi kole ke foaki ha AOC, fakafo‘ou pe fakalelei‘i (amend) kuo pau ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue mo e fiema‘u fakapepa pea totongi ‘a e ngaahi totongi fakapa‘anga ‘oku tu‘utu‘uni ‘e he Lao.
21. Kuo pau ‘e ‘ikai tali ke fakahoko ha ngāue ki ha tohi kole kae‘oua kuo kakato ‘a e ngaahi ngāue fakapepa ‘oku fiema‘u.³¹
22. Na‘e fakamahino ‘e he Talekita na‘e ‘ikai ke kakato ‘a e ngaahi ngāue fakapepa na‘e fiema‘u ke ‘oange fakataha mo e tohi kole ke makatu‘unga mei ai hono fakakaukau‘i ‘o e tohi kole. Kuo te‘eki ke totongi ‘e he RTL ‘a e ngaahi totongi felave‘i mo e tohi kole. Na‘e tu‘utu‘uni atu ‘e he Talekita ‘i he 14 Mē 2020 ke fakafoki ‘a e tohi kole ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘oku tu‘utu‘uni ‘e he Lao ke fakahoko.

23. 'I he vakai 'a e Talekita ko e fiema'u mahu'inga-taha ke fakapapau'i 'e lava 'o talangofua 'a e AOC ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu 56(2)³² 'o e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'a Tonga.

24. Ko e Konga 119 'o e Lao, 'oku ne 'oange 'a e 'aho 'e 90 ke fakahoko ai 'a e ngaue ki he tohi kole AOC kotoa pe, pea 'aho 'e 60 'a e kole fakafou AOC.³³

25. Ko e toko ua 'i he kau 'Ofisa Ma'olunga na'e kole 'oku na 'i tu'apule'anga. Na'e fiema'u mei he Talekita ke fakakakato ange 'a e ngaahi ngāue fakapepa mei he RTL ki he toko ua ko 'eni. 'Oku kau ai 'a e sivi mo'uilelei, polisi lekooti mo e ngaahi tohi fakaongoongoolelei.

26. 'I he vakai 'a e fale'i fakalao 'a e RTL ko e ngaahi me'a na'e fiema'u 'e he Talekita "'oku 'ikai ke fiema'u ia ki ha kole ke fakalelei'i (amend) 'a e kau 'Ofisa Ma'olunga."

*"Ko e founa ngāue totonu 'oku 'asi 'i he foomu kole ke fakalelei'i (amendment application forms) na'e fiema'u pe ia ke mau fakahu atu 'a e Questionnaire pe Declaration Form fakataha mo e tohi kole mo e tohi fakaongoongoolelei 'a e kau 'Ofisa Ma'olunga 'oku kole."*³⁴

*"Ko e fakamo'oni ki ai ko e tohi kole 'a 'Uluaki Taumalolo na'e fakahū 'i Mē 2019 pea tali 'e he Talekita ka na'e 'ikai ke fiema'u mai mei he Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'a e Potungau ha ngaahi fakamatala kehe"*³⁵

27. 'Oku pehē 'e he Talekita 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi fakamo'oni fakapepa 'oku ne fiema'u, he 'oku fiema'u ke fakapapau'i mai 'enau tukupa ke hoko ko e 'Ofisa Ma'olunga 'o e RTL.

"Ko e foomu 'a 'Uluaki na'e 'ikai ke 'i ai hano palopalema, he ko 'Uluaki tokotaha pe ia na'e kole pea na'e kakato 'a e ngaahi ngāue fakapepa ki ai, 'o 'ikai hange ko e foomu kole lesisita 'a e toko fa (4) ko eni na'e fakahu mai 'o lahi 'a e fakamatala ta'ekakato ka 'oku tu'utu'uni 'e he lao ke u fakapapau'i 'oku kakato. Ko e ni'ihī 'o e kau 'Ofisa Ma'olunga 'oku ngāue ia 'i tu'apule'anga. 'Oku ou fiema'u ke fakapapau'i 'oku nau tukupa ke ngaue ma'a e RTL, he kapau 'e 'ikai ha kau 'Ofisa Ma'olunga 'oku ta'e'aonga leva 'a e AOC "

"Na'e fakahu mai 'e he 'CEO RTL 'a e kole ta'ekakato. Kuo pau ke ne fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi totongi ki ai pea fakahu fakataha mai ia ki he Talekita ki mu'a 'i he 'aho 'e 90 mei he 'aho 'oku fakataumu'a ke fakahoko ai 'a e ngāue ni, tuku kehe ange kapau 'e nounou ange 'a e taimi pea loto ki ai 'a e Talekita (Tu'utu'uni 119.9)."

TUKUANGE 'E HE RTL 'ENE KAU 'OFISA MA'OLUNGA

28. Na'e fetu'utaki lelei 'a e CEO RTL mo e Talekita 'i he ngaahi fakataha mo e 'imeili 'i he 'aho 21, 22 mo e 23 'o 'Epeleli 2020. Na'e kole 'e he Talekita ki he CEO RTL ke 'omai ha fakamatala mahino ki he tukunga 'oku 'i ai 'a e AOC 'a e RTL. Na'e tali 'e he CEO RTL 'i he 23 'Epeleli 2020 'o fakaha:

*"'Oku ou fakapapau'i heni ko e tokolahi 'o e kau 'Ofisa Ma'olunga na'e fakamalōlō'i mei he ngāue (redundancy). Ko e tupu 'eni mei he Covid-19.³⁶ Na'e fakaha 'e he CEO RTL 'oku kei 'aonga 'a e AOC 'a e RTL, pea kuo 'i ai 'a e femahino'aki (MOU) mo e kau 'Ofisa Ma'olunga"*³⁷

³² ibid

³³

³⁴ Email from RTL Legal Advisor Kitione B. Waqavonovono dated 19 May 2020

³⁵ ibid

³⁶ Email from CEO RTL, dated 23 April 2020

³⁷ ibid

29. Na'e fakaha 'e he Talekita ko e foomu kole liliu lesisita 'a e kau 'Ofisa Ma'olunga 'o e RTL 'oku 'ikai ko ha liliu pe ki he kau 'Ofisa Ma'olunga 'o e AOC. Ko e 'isiu mahu'inga-taha heni ko e tu'unga fakapa'anga 'o e kautaha.³⁸

30. Na'e fokotu'u 'e he CEO RTL ha aleapau femahino'aki (MOU) mo 'ene kau 'Ofisa Ma'olunga 'i he 'uluaki uike 'o Mē 2020, 'i he 'uhinga ke kei 'aonga pe 'a e AOC 'a e RTL. Na'e pehe 'e he CEO RTL ko e founa pe ia 'e lava ai ke toho 'e he kau 'Ofisa Ma'olunga honau ngaahi monu'ia malolo mei he ngāue ko hono fakamalōlō'i kinautolu.

KOLE NGOFUA MA'A E KAU 'OFISA MA'OLUNGA FO'OU

31. Na'e fakahu 'e he CEO RTL 'a e foomu kole lesisita ki ha kau 'Ofisa Ma'olunga fo'ou ma'a e RTL lolotonga ia 'a e fetalanoa'aki 'a e RTL mo e Pule'anga ki ha founa ke kei fakahoko atu 'aki 'a e fefolau'aki vakapuna.

32. Na'e fiema'u 'e he Talekita ke fakakakato ange 'e he RTL 'a e ngaahi fakamatala felave'i mo e ongo 'Ofisa Ma'olunga fo'ou 'oku na nofo mo ngaue 'i Nu'usila mo Pilitania.

33. Na'e fakahu atu 'e he CEO RTL 'i he 14 Me, 2020 ha fokotu'u ke ngāue fakataha 'a e RTL mo e Pule'anga.

TAU'ATAINA 'O E TALEKITA

34. Kupu 14(4) 'o e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'oku fiema'u ai 'a e fatongia 'o e Talekita ke tau'atina:

"... kuo pau ki he Talekita ke ngāue tau'atina pea kuo pau ke 'ikai tali ui ki he Minisita pe CEO ki hono fakahoko pe ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue pe ngaahi mafai ko ia."

35. Na'e te'eki ke fakahu 'e he Pule'anga ha foomu kole lesisita AOC

36. Na'e fakaha 'e he Talekita ki he Pule'anga 'i ha fakataha na'e kau ki ai 'a e CEO RTL 'i he 29 'Epeleli 2020, 'e 'aho 'e 90 'a e ngāue ki ha AOC 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'o e lao, 'o kapau 'e fakakaukau 'a e Pule'anga ke kole ha'ane AOC.

37. 'I hono fakalelei'i hono tu'o 2 (draft no. 2) 'o e MOU mo e kau 'Ofisa Ma'olunga, Minisita mo e Potungāue na'e fakamo'oni 'i he 30 'Epeleli 2020, na'e tanaki ki ai 'e he CEO RTL 'a e fakalea ko 'eni: *"Kuo pau ke tu'utu'uni 'e 'Akosita Havili Lavulavu, 'i hono mafai ko e Minisita 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'i he vave taha ki he Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile ke nau ngaue fakavavevave pea tali 'a e kole 'a e RTL ke fakafo'ou 'enau kau 'Ofisa Ma'olunga, ka kuo pau ke a'usia 'e he toko taha kole 'a e ngaahi fiema'u 'a e lao ki ha 'Ofisa Ma'olunga."*

38. Na'e fakaha 'e he Talekita, hili hono fale'i 'e he 'Ofisa Lao 'a e Potungāue ko e fokotu'u kuo fakahoko 'e he CEO RTL 'oku maumau ai 'a e Lao Fefolau'aki Vakapuna Sivile. 'I he'ene pehe na'e to'o 'a e palakalafi ko 'eni, pea fakaha ki he CEO RTL 'o fakafou 'i he 'imeili.

"Ko e fokotu'u ko 'eni 'oku ta'efakalao, pea 'oku ke mea'i 'e maumau 'a e Lao Fefolau'aki Vakapuna Sivile.. 'Oku 'ikai ke taliui 'a e Talekita ki ha tu'utu'uni 'a e Minisita 'o fekau'aki mo ha fa'ahinga ngaue 'oku fekau'aki mo ha kole. He 'ikai ke tali 'e he Minisita ke fakamo'oni ki ha kupu 'oku ta'efakalao. Kataki 'o fakatokanga 'i ange kuo pau ke ngaue 'a e Talekita ki ho 'o kole ki ha kau 'Ofisa Ma'olunga fo'ou ka he 'ikai ke tu'utu'unia ia ke ngaue fakavavevave ki ai, pe tali 'a ho 'o kole."

KAUTAHA FEFOLAU'AKI VAKAPUNA FO'OU 'A E PULE'ANGA

³⁸ Ministry's response, dated 14 May 2020

39. Kapau ‘e a‘u atu ki ha taimi ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘a e RTL ‘o fakahoko ‘a e fefolau‘aki vakapuna, ‘e fakapotopoto ange leva ki he Pule‘anga ke fakasio ha ngaahi founa kehe ke kei hoko atu ‘aki ‘a e fefolau‘aki vakapuna.
40. ‘Oku fatu ‘a e lipooti ko ‘eni ka ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e talatalanoa ‘a e Pule‘anga, RTL mo e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ko Maikolo Fa‘asolo, Samuela Folaumoetu‘i, Clive Fua mo ‘Uluaki Taumalolo.
41. ‘Oku mahu‘inga ‘aupito ‘a e kau ‘a e Talekita ‘i he ngaahi talatalanoa ko ‘eni koe‘uhi ke fakapapau‘i ‘oku kei ‘aonga ‘a e AOC ‘a e RTL pea ‘e kei hokohoko lelei atu ‘a e fefolau‘aki vakapuna, pea mahu‘inga-taha foki ke malu mo hao.

KAUNGA ‘A E PULE‘ANGA

42. Na‘e faka‘ikai‘i ‘e he Talekita ‘oku ngāue fakataha ia mo e Pule‘anga ‘o fehangahangai mo e RTL.
“‘Oku ou ngāue lahi ‘aupito mo e Pule‘anga mo e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ke fakapapau‘i ‘oku malu pea ‘ikai ke motuhia ‘a e fefolau‘aki vakapuna. “Na‘a ku tokoni ke lava ‘a e Pule‘anga, ‘CEO RTL mo e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ‘o talatalanoa pea nau fakamo‘oni ki he MOU ‘i he 30 ‘Epeleli 2020, kae lava ke ngaue‘aki ‘a e AOC ‘a e RTL ke hokohoko atu ‘a e fefolau‘aki vakapuna fakalotofonua ‘i Tonga ni.”
43. ‘Oku ‘ikai ke poupu‘i ‘e he Talekita ‘a e lau ‘a e CEO RTL ‘oku kaunoa ‘a e Pule‘anga ‘i he ngaahi tu‘utu‘uni ki he malu mo e hao ‘o e fefolau‘aki vakapuna. Ko ‘ene vakai ‘eni ki he kaveinga ko ia:
“‘Oku tukuaki‘i ‘e he tokotaha launga ko ‘ene kole lesisita ki he kau ‘Ofisa Ma‘olunga fo‘ou ko e ngaue ke fakavavevave. Na‘a ne ‘ilo lelei ‘oku ofi ‘aupito ‘a ‘ene kole ki he ‘aho ngata‘anga (deadline) ‘o ‘ene AOC. Ko e me‘a mahu‘inga-taha heni na‘e ‘ikai ke loto ‘a e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ia ke fakamo‘oni ki he MOU mo e CEO RTL toko taha pe. Ko ‘enau fiema‘u ke kau ange mo e Pule‘anga ‘i he MOU.”

FAKAKAUKAU ‘A E ‘OMIPATIMENI

44. ‘Oku ou fiemalie ko e ngaue mo e tu‘utu‘uni na‘e fakahoko ‘e he Talekita, na‘e ‘ikai ke filifilimanako, ‘ikai ke ta‘efakapotopoto pea na‘e ‘ikai ke fehangahangai mo e lao;
45. ‘Oku ou tali ko e tohi kole ke fakafo‘ou ‘a e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ‘a e RTL na‘e ‘ikai ke kakato. ‘I he‘ene pehe, na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha tohi kole ‘i he Talekita pea na‘e te‘eki ke totongi ‘o fakatatau mo e lao, pea tupu ai ‘a e ‘ikai lava ‘o fakakakato ‘a e ngāue ko ia:
46. Na‘e feinga ‘a e RTL ke uesia ‘a e founa ngaue‘aki ‘a e fokotu‘u ke tu‘utu‘uni ‘a e Minisita ki he Talekita ke ngaue fakavavevave ki he kole ‘oku lau na‘e fakahu ki he Talekita;
47. ‘Oku ou fiemalie na‘e ‘ikai ke uesia ‘a e tau‘ataina ‘a e Talekita. Na‘e ‘ikai ke kau ki ha tafa‘aki pea na‘e fakahoko angatotonu hono fatongia ‘i he ngaue ko ‘eni.
48. ‘Oku ou fakamalo ki he Potungāué ‘i he poupu ki he fakatotolo mo e founa ngāue ko ‘eni;
49. ‘E tapuni leva ‘a e lāunga ko ‘eni.

‘Aisea H. Taumoepeau, SC

‘Omipatimeni

20 Mē 2020

P.O. Box 847, Cnr of Lelue Road & Mateialona Road, 2nd Floor Retirement Fund Building, Nuku'alofa
Phone : (676) 26 980; (676) 26984, 0800662: Fax (676) 26 982

Lipooti ‘a e ‘Omipatimeni

‘i he

Launga ‘a Tupoutu‘a Tonutonu Lindberg

Fika OMB 18/30

**‘Oku mo‘ua nai ‘a e Potungaue ki he Ngaahi
Ngaue Lalahi ke fakamālohia ‘a e
fakangatangata vave noti ‘e 5 ‘i he Taulanga
Puatalefusi**

30 Sune 2020

Kanotohi

Fakamatala Konga Lalahi	3
Fatongia ‘o e ‘Omipatimeni	4
Ko e Tokotaha Launga mo e Fakangatangata vave noti e 5	4
Ngaahi Lao Fekau‘aki	5
Tali ‘a e Potungāue	6
Fakataha mo e kau Ma‘u Vaka	6
Tautapa ‘a e Tokotaha Launga	8
Fokotu‘u Fakalelei ‘Aonga mei he Potungāue	9
Ngaahi ‘A‘ahi	10
Ngaahi Fokotu‘u Fakakaukau	11
Ngaahi Fakakaukau	11
Tali mei he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	11

FAKAMATALA KONGA LALAHĪ

1. Ko e lāungá ‘eni ‘a Tupoutu‘a Tonutonu Lindberg (“tokotaha lāungá”) mei ‘Utulei, Vava‘u ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (“Potungāue”) fekau‘aki mo e fiema‘u ke tauhi ‘e he ngaahi folau vakatahi ‘a e vave fakangatangata ko e noti ‘e 5 (“fakangatangata vave noti ‘e 5”) ‘i he hu‘anga mo e lotu taulanga. ‘Oku pehē ‘e he tokotaha lāungá ‘oku lahiange ‘a e ngaahi vaka ‘oku ‘ikai ke nau tauhi ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5, hange ko e MV Tongiaki mo e ngaahi vaka mamata tofua‘a ‘i he hu‘anga ki he Taulanga Puatalefusi, ‘o fakatatau ki he lao.
2. Na‘e pehē ‘e he tokotaha lāungá ‘oku ‘ikai ke fe‘unga hono fakamalohi‘i ‘e he Potungāue ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5 pea ‘ikai ke folau ‘a e ngaahi vaka iiki ‘o muimui ki he ngaahi halanga vaka totonu kuo faka‘ilonga‘i ka ‘oku nau lele vave mo ofi ‘aupito ki he matāfanga. ‘Oku fakatupunga ‘e he lele vave mo ofi ki he matafanga ‘a e ngaahi peau lalahi ‘oku ‘oho ange ki hono konga ‘api pea ‘auhia foki ‘a e kelekele.
3. Na‘e ma‘u ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e lāungá ni ‘i he 2 Ma‘asi 2018.
4. Na‘e fakahoko ‘a e lāungá ki he Potungāue ‘i he 16 Ma‘asi 2018. Na‘e ma‘u ‘a e tali mei he Potungāue ‘i he 24 ‘Epeleli 2018. Na‘e fakaha ‘e he Potungāue ko e pole lahi ki he fakahoko fatongia ‘a e ‘ikai ke tokolahi fe‘unga ‘a e kau ngāue pea ‘ikai ha me‘angāue totonu ke fakahoko‘aki ‘i Vava‘u, ka ‘oku feinga ‘a e Potungāue ke fakalelei‘i.
5. ‘Oku fokotu‘u atu ‘i he Lipooti ko ‘eni ha me‘a ‘e 2 ‘o fakatatau ki he mafai ‘oku foaki kiate au ‘i he kupu 18(3) ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni 2001:
  - (i) Ke fakakaukau‘i ‘e he Potungāue ha fakalelei ki he Lao Fefononga‘aki ke tanaki ha ngaahi kupu fo‘ou ke fakaha mahino ko e maumaulao kapau ‘e talangata‘a ki he fakangatangata vave noti ‘e 5 mo fakamalohi‘i ‘a e talangofua ki ai, pea lava ‘o fakahoko hono tohimo‘ua ke totongi (notice of infringement spot fine), faka‘ilo mo tautea, ‘o ka maumau‘i;
  - (ii) Ke lipooti mai ‘a e ‘Ofisa Pule Ngaue Le‘ole‘o ‘o e Potungāue kiate au ‘o fekau‘aki mo hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue kuo tukupa ‘a e Potungāue ke fakahoko, ‘i ha taimi ‘oku lava ai ‘a e ngaue pe ngaahi ngaue ko ia.

FOUNGA NGĀUE

7. Na‘e kamata ‘a e fakatotoló ‘a e ‘Ofisi ni ‘i he 2 Ma‘asi 2018.
8. Na‘a ku tuku ‘a e launga ki he‘eku timi fakatotoló ‘o nau fakahoko ‘a e fakatotolo ki he lāunga ko ‘eni.
9. Na‘e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ni ‘a e tohi kole ki ha ngaahi fakamatala mei he Potungāue ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u ‘a e ngaahi fakamatala totonu mo pau mei he sino ngāue ‘oku kaungatonu ki ai ‘a e launga.

FATONGIA ‘O E ‘OMIPATIMENÍ

10. Fakatatau ki he kupu 11 ‘o e *Lao ki he ‘Omiapatimēni 2001*, ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e ‘Omiapatimēni ke ne fakatotolo ‘i ha lāunga ‘oku fakahoko ki he ‘Omiapatimēni mei ha taha ‘o e kakai pe ‘i he mafai pe ‘o e ‘Omiapatimēni (Own Motion) ‘o fekau‘aki mo ha me‘a fakapule‘i ngāue, fakahoko ngaue pe faitu‘utu‘uni ‘i ha Potungāue pe ko ha ‘ofisa pe toko taha ngāue ‘i ha Potungāue pe Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘anga.
11. Ko ‘eku fakatotolo, ‘oku ‘ikai ko ha fa‘unga ngāue fakamaau tangi. He ‘ikai ke fetongi fakalukufua ‘a ‘eku fakakaukau aofangatuku ‘aki ha faitu‘utu‘uni kuo fakahoko ‘e ha ma‘u mafai fakahoko tu‘utu‘uni. Ko hoku fatongia ke vakai ‘i ‘a e mo‘oni ‘o e ngāue pe faitu‘utu‘uni na‘e fakahoko, pea mo e founa ngāue na‘e fakahoko ‘e he Potungāue, pea fatu mei ai ‘a ‘eku fakakaukau pe ko e ngāue, tu‘utu‘uni mo e founa ngāue na‘e fakahoko ‘e he Potungāue, na‘e tonu pea taau, hoa-malie mo fetaiaki mo e ‘uhinga ‘oku totonu (reasonable) - ko ha ngāue pe tu‘utu‘uni nai ia na‘e taau, totonu mo hoa-malie ke fakahoko ‘e he Potungāue.

TOKOTAHA LAUNGA MO E NOTI E 5 KI HE VAVE ‘A E LELE ‘O HA VAKA

12. Ko e tokotaha lāungá ‘oku nofo ‘i he matāfanga ‘o ‘Utulei. Ko e makatu‘unga ‘o e launga ko ‘ene tukuaki ‘i ‘oku ‘ikai fai ange ha tokanga fe‘unga ‘a e Potungaue ke tokanga ‘i mo pule ‘i ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5 ‘i he hu‘anga mo e loto taulanga. Na‘a ne pehe ‘oku hoko ‘a e lele vave ‘a e fanga ki ‘i iiki pea ofi ki he matafanga ke fakatupu ai ha ngaahi peau malohi, ‘oku toutou ‘oho ki ‘uta pea hake ‘o a‘u ange ki he kongā musie ‘i hono matafale. Kuo ‘osi fulihi ‘e he ngaahi peau malohi ko ‘eni hono ki ‘i vaka ‘o maumau pea kaunga-lahi ‘a e peau fakatupu ‘e he lele vave ‘a e fanga ki ‘i vaka ki he a‘uhia ‘a e kelekele ‘o e matafanga (coastal erosion). Kuo tu‘o lahi ‘a ‘ene lāungá ki he kau Minisita ‘o e Potungāue (talū mei he 2009), kau fakafofonga Fale Alea, pea kau ai mo e Fakafofonga ‘o e Vāhenga Vava‘u 14 mo 15 (‘i he 2018) ka na‘e ‘ikai pe ke ‘i ai ha ola.³⁹

³⁹ Tohi Launga, 2 Ma‘asi 2018

Ko e vaka taumata‘u ve‘e vave ko ‘eni ‘i he hū‘anga ki he Taulanga Puatalefusi fe‘unga hake mo ‘Utulei. ‘Oku ‘ilonga ‘a e peau fakatupu ‘e he lele vave mo ofi ki ‘uta ‘o maumau‘i ai ‘a e ngaahi matāfanga, ‘i he ta ‘i lalo

Ko e mamaha ‘o e tahi ‘i he matāfanga ‘o ‘Utulei, ka ‘oku tu‘ulaveangofua ki he peau malohi ‘oku fakatupu ‘e he ngaahi folauvaka ‘oku lele vave pea ofi ki ‘uta

LAO FEFONONGA‘AKI

13. Lao ki he Fefononga‘aki 2009

Ko e ngaahi ngāue ‘a e Potungāue:

Kupu 5 Ngaahi Fatongia

Kuo pau ko e ngaahi fatongia ‘o e Potungaue ke –

- (a) pule‘i hono fakatahataha‘i ‘a e ngaahi sekitoa fefononga‘aki ‘ihe fonua, tahi mo e ‘ataa ‘i Tonga;
- (b) fakapapu‘i ‘oku fakalele lelei ‘a e ngaahi sevesi fekau‘aki moe sekitoa fakatahataha ki he fefononga‘aki ‘i Tonga;
- (c) pule‘i ‘a e sekitoa fakatahataha ki he fefononga‘aki ‘i Tonga;
- (d) fakahoko ha fatongia ‘o e Potungaue ‘oku tu‘utu‘uni ‘i ha Lao kehe fekau‘aki mo e fefononga‘aki ‘i he fonua, tahi pe ‘ataa.

14. Kupu 9(1) ‘Oku fakamafai‘i ‘a e Potungaue ke –

- (g) fokotu‘u ha ngaahi naunau ‘e kau ki he fakalakalaka ‘o e ngaahi sevesi fefononga‘aki ‘i he Pule‘anga; mo e
- (h) fakapapu‘i ‘e fakahoko ‘i he founa malu hono tuku atu ‘o e ngaahi sevesi fefononga‘aki⁴⁰

TALI MEI ‘A E POTUNGĀUE

15. Na‘e fakaha ‘e he ‘Ofisa Pule Ngaue Le‘ole‘o mo Talekita ‘i he Va‘a Malini mo e Ngaahi Taulanga ko Kelela Tonga (‘i he tali ‘a e Potungaue ki he ‘Omipatimeni) ‘i he 16 Ma‘asi 2018, ko e ‘isiu ‘eni kuo laui ta‘u hono ‘ohake mei he kainga ‘Utulei ki he lele vave ‘a e fanga ki‘i vaka mo fakatupu e ngaahi peau malohi ‘o uestia ‘a e matafanga. Ko e ‘isiu tatau pe ‘eni na‘e fa‘a launga‘i ‘e he kainga ki he ‘Ofisi ‘o e Malini mo e Ngaahi Taulanga ‘i Vava‘u.⁴¹

16. Na‘a ne pehē ‘oku mo‘oni ‘a e hoha‘a ‘oku toutou ‘ohake mei he kainga ‘Utulei.⁴² ‘Oku tali ‘e he Potungaue ko honau “fatongia ke tokanga‘i mo siofi ‘oku talangofua ‘a e folau vakatahi ki he fakangatangata vave noti ‘e 5.” Kuo fokotu‘u ‘e he Potungāue ‘i he 2014 ‘a e ngaahi papa fakatokanga ki he fakangatangata vave noti ‘e 5 ‘i he Uafu Halaevalu mo e hu‘anga ki he taulanga ‘i ‘Utulei ke ‘ilo‘i ‘e he kakai mo e ngaahi folau vakatahi. Ko e pole foki ki he Potungaue ‘a e tokosi‘i ‘o e kau ngāue ‘i he tafa‘aki ko ‘eni mo e ‘ikai ha me‘angāue fe‘unga mo totonu ke fakahoko‘aki hono fakamālohia (enforcement) ‘o e fakangatangata noti ‘e 5. Na‘e kole fakamolemole ‘a e ‘Ofisi ‘i Vava‘u ‘o e Va‘a Malini mo e Ngaahi Taulanga ki he tokotaha launga, ‘oku fai honau tukuvingata, neongo ia ‘oku ‘ikai malava lelei ‘a e fatongia koe ‘uhi ko ‘enau tokosi ‘i mo e ‘ikai ha me‘angaue totonu ke polisi‘i ‘aki ‘a e folau vakatahi ke talangofua ki he fakangatangata noti ‘e 5.⁴³

⁴⁰ Lao Fefononga‘aki 2009

⁴¹ Tali ‘a e Potungaue ki he ‘Omipatimeni, 24 ‘Epeleli 2018

⁴² ibid

⁴³ ibid

17. Na'e pehē 'e Kelela neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu 'i he lao 'oku ne fakaha mahino 'a e fakangatangata vave noti 'e 5, ka 'oku fakamafai 'i fakalukufua 'a e Potungaue 'i he kupu 5(c) 'o e lao ki he *Fefononga'aki 2009 mo e kupu 9(1)(g)* 'o lava ai 'a e Potungaue 'o fokotu'u 'a e ngaahi papa fakatokanga ki he fakangatangata vave noti 'e 5, ki he lelei fakalukufua 'a e fefononga'aki 'i tahi.

18. Na'e ngaue vave 'aupito 'a e Potungaue hili hono ma'u 'o e lāungá, 'o fakamafola 'a e fiema'u ke talangfoua ki he fakangatangata vave noti 'e 5 'i he hu'anga mo e loto taulanga, 'i he laine fakamafola (frequency) fetu'utaki letio 'a e ngaahi vaka folautahi 'i Vava'u 'oku 'iloa ko e Net Cruise frequency,⁴⁴ 'i he pongipongi kotoa talu mei 'Epeleli 2018. Na'e tufa mo e ngaahi tohi fakatokanga ki he kau ma'u vaka 'i Vava'u ke nau muimui ki he fakangatangata.

19. Na'e fakapapau 'i 'i ha fakataha 'a e timi fakatotolo mo e Potungaue 'i he 14 'Epeleli 2018 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakalelei 'i 'aki 'a e 'isiu ko 'eni pea fakahoko tohi 'e he 'Ofisa Pule Ngaue Le'ole'o 'i he 24 'Epeleli 2018.⁴⁵ Na'e felotoi ke fakahoko 'a e fakataha mo e kau ma'u vaka mo e kau 'eikivaka 'o e ngaahi kotoa pe 'i Vava'u ke fakaongo atu kiate kinautolu 'a e fiema'u ke tauhi 'a e fakangatangata vave noti 'e 5, pea malava foki ke faka'ilo 'a hono maumau 'i 'o e tu'utu'uni ko 'eni.⁴⁶

FAKATAHA MO E KAU MA'U VAKA, 'EIKIVAKA

20. Na'e fakahoko 'a e fakataha mo e kau ma'u vaka mo 'eikivaka 'i Vava'u 'i he 9 Sune 2018 'i he 'ofisi 'o e Kovana 'i Neiafu. Na'e kau mai 'a e kau ma'u vaka Tonga mo e kakai muli ma'u vaka mo pisinisi folau'eve'eva 'i Vava'u. Na'e fanongoa 'a e fakataha 'e he fakafofonga 'o e 'Ofisi, pea kau mai mo e 'Ofisa Kolo 'o 'Utulei mo 'Utungake, tokotaha lāungá mo e kakai mei 'Utulei, kau Polisi, Potungāue Kasitomu mo e Va'a Kolonitini. Na'e sea 'i he fakataha 'a e 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o.

21. Na'e fakaha 'e he 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o ki he fakataha 'e fakalelei 'i 'e he Potungāue 'a e lao ke lava 'o tohimo'ua pea totongi, pea lava ke faka'ilo 'a e tokotaha ma'u vaka mo e 'eikivaka 'i hano maumau 'i 'o e fakangatangata vave noti 'e 5.

“Oku fiema'u ke talangofua pea tauhi 'e he vakatahi kotoa pe 'a e fakangatangata vave noti 'e 5 'o kamata mei Lotuma 'i he matafanga 'o 'Utungake mo Pangaimotu fou mai 'i he hu'anga ki taulanga 'i 'Utulei mo e loto Taulanga Puatalefusi.”

22. Na'e fakamanatu ange 'e he 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o, ki he kau fakataha ko e fakangatangata vave noti 'e 5 ko e fiema'u ia 'a e lao pea “'oku fiema'u 'e he Potungaue ke ngaue vaofi mo kinautolu 'a e kau ma'u vaka ke fakapapau 'i 'oku melino 'a e nofo mo talangofua ki he lao 'o e fonua, pea fakapapau 'i 'oku 'ikai hanga 'e ha'atau ngaue pe tau'ataina 'o uesia ha kakai pe fakatupu ha tu'utamaki ki he malu mo e hao 'a ha kakai kehe, koloa mo e 'ataakai.”

⁴⁴ Tohi Fakatokanga 'a e Potungaue ki he kau ma'uvaka/'eikivaka, 1/18

⁴⁵ Tali 'a e Potungaue, 24 'Epeleli 2018

⁴⁶ Fakamatala hiki mei he fakataha mo e Potungaue, 14 'Epeleli 2018

Ko e toenga pe 'ena 'o ha tu'u'anga fuka 'i he matāfanga 'o 'Utulei 'o hanga atu mei he tokelau ki he Uafu Halaevalu mo Neiafu. Na'e pehe 'e Seti Latu, ko e tangata'eiki toulekeleka 'o 'Utulei, na'e fusi 'a e fuka 'i he taimi kotoa pe 'oku 'asi mai ai ha vaka uta pasese pe koloa ki hu ki he taulanga 'i he ngaahi ta'u 'o e 1960

Ko e matafanga 'o 'Utulei ki he hangai ki Mo'unga Talau, ka 'oku ho'ata mei he tahi – ko e hu'anga ki he Taulanga Puatalefusi 'a e nonga 'o ka folau 'a e vaka 'i he halanga vaka totonu mo e noti 'e 5

KO E TAUTAPA 'A E TOKOTAHA LAUNGA

23. Na'e fakaha 'e he tokotaha lāungá 'i he fakataha na'a ne fuofua fakahoko 'a e launga ko 'eni 'i he 2009 ki he 'Eiki Minisita 'o e Potungāue Fefononga'aki ('i he taimi ko ia) ko Paul Karalus.⁴⁷
“Kuo te'eki ke fai 'e he Pule'anga 'e 3 kuo 'osi atu, ha ngaue ki he launga ko ia.”
24. 'I he fakamatala 'a e tokotaha lāungá ko e 'uhinga 'o e 'Utulei 'i he lau 'a e kau toulekeleka na'e tupu mei ai, 'oku 'uhinga ki hono folaua 'o e kongā tahi hu'anga ki he loto taulanga. Ko e 'Utu 'oku 'uhinga ki he hu ki loto pe hu ki tu'a 'a e vaka ki loto pe mei taulanga. Ko e Lei, ko e taimi kuo to ai ki loto pe hu ki tu'a mei taulanga, kuo pau ke liliu 'a e fakataumu'a 'o e folau ki hono 'alunga – kuo pau ke le'ei. Ko e 'uhinga ia 'o e 'Utulei.
25. “'Oku mau feinga lahi ke malu'i 'a e matāfanga mo e kelekele. Te mou lava 'o tokoni mai, ko 'ene tautapa ia ki he kau ma'u vaka mo 'eikivaka ke nau faka'apa'apa'i 'a e lao mo tauhi 'a e fakangatangata vave noti 'e 5, kae feluteni 'a e nofo mo e 'ātakai. Pea fakasi'isi'i ai mo e longoa'a 'a e fanga ki'i vaka lele vave, he ko e longā'a ko ia 'oku fu'u hoha'a 'aupito”.
26. Na'e fakamalo 'a e tokotaha lāungá ki he Potungāue mo e 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o ki he tokanga makehe kuo ne fakahoko ki he'ene launga. “Ko e lau ta'u eni mo 'eku launga 'i he kaveinga tatau ki he kau Minisita tokolahi, kau fakafofonga Fale Alea 'i he tataki 'a e Pule'anga 'e tolu, ko e 'aho ni 'oku ou fakamo'oni'i 'oku ngā'unu 'a e ngāue ki mu'a.”⁴⁸

“Na'e tufa 'e he Potungāue 'a e ngaahi tohi fakatokanga 'i Ma'asi 'o e ta'u ni (2018) ki he kau ma'u vaka mo e 'eikivaka 'o fakamanatu 'a e fiema'u ke tauhi 'a e fakangatangata vave noti 'e 5. Na'e mahino mai 'a e ola lelei 'o e ngaue ko ia 'i he lele mamalie 'a e ngaahi vaka he hu'anga ki loto mo e hu kitu'a mei he taulanga. 'Oku longomo'ui ange 'a e kau mai 'a e 'Ofisi 'o e Malini mo e Ngaahi Taulanga 'i hono teke 'o e kaveinga ko 'eni talu hono fakahu 'a e launga ni ki he 'Ofisi 'o e Omipatimeni.”

FOKOTU'U FAKAKAUKAU MEI HE POTUNGĀUE

27. Na'e fakaha 'e he 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o ko e ngaahi ngaue 'eni 'oku fakakaukau 'a e Potungāue ke fakahoko ke fakalelei 'aki 'a e kaveinga 'oku launga'i. 'I he taimi tatau, na'e fakamahino 'e Kelela 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngaue 'e vave ange pea tuai ange 'a e ni'ihī 'o fakatatau ki he natula 'o e ngaue takitaha, ivi malava 'o e Potungāue, taimi ke fakahoko ai mo e ngaahi naunau ke fakahoko 'aki 'a e ngāue.
- (a) Ke hoko 'a e talangofua ki he fakangatangata vave noti 'e 5 ko e taha 'o e ngaahi fiema'u pau ki he lesisita 'o ha vaka.
  - (b) Ke fokotu'u ha ngaahi papa fakatokanga 'e 3, taha 'i he motu ko Lotuma hanga ki he hakau 'i he vaha'a 'o Pangaimotu mo 'Utungake, taha 'i 'Utulei fe'unga tonu mo e hu'anga ki loto taulanga mo e taha 'i he Uafu Halaevalu.

⁴⁷ Miniti 'o e fakataha mo e kau ma'u vaka/'eikivaka, Neiafu, Vava'u, 9 Sune 2018

⁴⁸ ibid

- (c) Fokotu‘u ha ngaahi poe (buoys) ko e faka‘ilonga ki he ngaahi vaka ‘oku fu‘u ofi ‘enau folau ki he matāfanga ‘o ‘Utulei. ‘Oku lolotonga ‘i ai ‘a e poe faka‘ilonga ‘o e halanga vaka totonu ‘oku ngaue‘aki, pea ‘oku totonu ke muimui ‘a e folau vakatahi kotoa pe ‘i he halanga ko ia, tatau pe ‘a e hu ki loto pe hu ki tu‘a mei he taulanga.”
- (d) Ke kamata ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5 mei he motu ko Lotuma pea mei he loto taulanga ki he motu ko Lotuma.
- (e) Ke fakamahino ki he ngaahi vaka fokotu‘u ‘o e ngaahi vaka lalahi uta pasese folua‘eve‘eva ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5.
- (f) Ke leva‘i lelei ‘e he kau ‘eikivaka ‘enau taimi tepile foki ki taulanga tautefito ki he ngaahi vaka mamata tofua‘a ke foki taimi totonu kae ‘oua ‘e toki tuli taimi ki ha taimi fakavavevave ‘o hange ko e tulituli ki ha taimi vakapuna pe vaka folautahi ‘e lava ai ‘o talangata‘a ki he fakangatangata vave noti ‘e 5.
- (g) Oku ‘ikai ke ngofua ke fai ha tesi lele vave ‘i he ngaahi ‘elia ‘i loto taulanga

28. Na‘e fakaha ‘e he Potungāue ke tokanga‘i ange -

- (a) ‘Oku faka‘ata ke lele vave ange ha vaka ‘i he sone fakangatangata vave noti ‘e 5 ‘i ha ‘uhinga fakavavevave (emergency).
- (b) ‘E ngofua ke fakahoko ‘a hono tesi ‘o e misini ‘o ha vaka na‘e maumau ‘i loto taulanga, ka kuo pau ke tomu‘a kole ha fakangofua mei he ‘Ofisa Malini ‘oku ne tokanga‘i ‘a e ngaue ‘i Vava‘u.
- (c) Na‘e ‘ohake ‘i he fakataha ko e vaka ia ‘o e Potungāue Polisi ‘oku lele oma holo pe ia ‘i he loto taulanga ‘i he taimi ki he taimi. Na‘e fakamahino ‘e he ‘Ofisa Pule Ngaue Le‘ole‘o, ‘oku kau mo e Potungāue Polisi ‘i he fiema‘u ke talangofua ki he fakangatangata vave noti ‘e 5.

29. Na‘e lototaha ‘a e kau ma‘u fakataha ki he ngaahi fokotu‘utu‘u fakalelei ‘aonga kuo fakahoko mai ‘e he ‘Ofisa Pule Ngaue Le‘ole‘o. Na‘e tui ‘a e fakataha ko e ngaahi fokotu‘utu‘u lelei ‘eni ke ne pule‘i mo tokanga‘i ‘a e vave ‘oku ngaue‘aki ‘i he loto taulanga. Na‘e tukupa ‘a e kau muli ma‘u vaka ke fakahoko ‘a e ola ‘o e fakataha ki he kau ‘eikivaka Tonga ‘oku ngaue ‘i honau ngaahi vaka.⁴⁹

30. Na‘e tukupa foki ‘a e Potungāue ke fakamafola ‘a e ola ‘o e fakataha ‘i he ngaahi polokalama ‘i he letio ‘i he lea faka-Pilitania mo e lea faka-Tonga.

31. Na‘e fiefia ‘a e tokotaha lāungá mo e kau ma‘u vaka, ‘i he femahino‘aki kuo a‘usia mo e Potungāue mo e kainga ‘Utulei.

⁴⁹ ibid

‘A‘AHI KI ‘UTULEI

32. Na‘e fakahoko ‘a e ‘a‘ahi ki ‘Utulei ‘i he 9 Sune 2018 ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāue Le‘ole‘o ‘o vakai tonu ki he uesia ‘e he peau fakatupu ‘e he lele vave ‘a e ngaahi folau vakatahi ki he matafanga ma‘ulalo mo e ngaahi ‘api nofo‘anga tu‘u matatahi. Na‘e ‘a‘ahi foki mo e ‘Omipatimeni ki he ‘elia ko ‘eni ‘i he 21 Sune 2018 ‘o vakai ki he maumau kuo fakahoko ‘e he peau. Na‘e mahino ‘aupito ‘a e uesia ‘o e ‘ataakai mei he taha ‘o e ngaahi ‘apinofoanga ‘oku ofi ki he matāfanga.

K o e ‘apinofo‘anga eni ‘oku tu‘ulaveangofua ke mole ki he tahi pe ‘auhia. ‘I he kuo hili na‘e ‘i ai ‘a e konga kelekele ofi ‘i he mita ‘e 20 ki he ngata‘anga ‘o e tahi.

NGAAHI FAKAKAUKAU

33. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu ‘i he Lao ki he Fefononga‘aki ‘oku ne fakamalohi‘i mo tokanga‘i ‘a e fakangatangata vave noti ‘e 5 ‘i he ngaahi ‘elia pelepelengesi ‘o e taulanga

NGAAHI FOKOTU‘U FAKALELEI ‘AONGA

34. ‘Oku ou fokotu‘u atu ‘i he Lipooti ko ‘eni ‘a e me‘a ‘e 2 ‘o fakatatau ki he mafai ‘oku foaki kiate au ‘i he kupu 18(3) ‘o e *Lao ki he ‘Omipatimeni 2001* –

- (i) Ke fakakaukau‘i ‘e he Potungāué ha fakalelei ki he Lao Fefononga‘aki ke tanaki ha ngaahi kupu fo‘ou ke fakaha mahino ko e maumaulao kapau ‘e talangata‘a ki he fakangatangata vave noti ‘e 5 mo fakamalohi‘i ‘a e talangofua ki ai, pea lava ‘o fakahoko hono tohimo‘ua ke totongi (notice of infringement spot fine), faka‘ilo mo tautea, ‘o ka maumau‘i;

- (ii) Ke lipooti mai ‘a e ‘Ofisa Pule Ngaue Le‘ole‘o ‘o e Potungāue kiate au ‘o fekau‘aki mo hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue kuo tukupa ‘a e Potungāue ke fakahoko, ‘i ha taimi ‘oku lava ai ‘a e ngaue pe ngaahi ngaue ko ia.

TALI MEI HE POTUNGĀUE KI HE NGAahi NGĀUE LALAHl

35. ‘I he ‘aho 31 ‘o ‘Okatopa 2018, ne ave ‘ai ‘a e lipooti ki he potungāue, ‘oku fakahai‘i ai ‘e puipuitu‘a, ngaahi fokotuu fkakaukau mo e fale‘i ki he kaveinga ni. ‘I he ‘aho 19 ‘o Tisema 2018 ne mau mai ai ‘a e tohi tali mei he Potungāue ‘oku nau tali ‘a e ngaahi fokotu‘u he lipo‘oti ‘o fakatatau ki he kupu 18(5) ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni 2001, ko e tatau ‘o e tohi ni ‘oku fakapipiki atu ia ‘i mui ko e tata‘u 1.
36. Ko e ngaahi maumau ‘o e ‘ataakai he matāfanga ‘o ‘Utulei ‘oku ha holo ‘ia he ngaahi ‘otumotu he Pule‘anga Tonga. ‘Oku fakatokanga‘i ia ‘i loto he lipooti a ‘Olivia Foliaki a ia ‘oku tanaki fakataha atu mo e lipooti ni.

‘Aisea H. Taumoepeau, SC
‘Omipatimeni
30 Sune 2020

P.O. Box 847, Cnr of Lelue Road & Mateialona Road, 2nd Floor Retirement Fund Building,
Nuku'alofa

Phone : (676) 26 980; (676) 26984, 0800662: Fax (676) 26 982

Lipooti 'a e 'Omipatimeni

'i he

Launga 'a 'Olivia Foliaki

Fika OMB 18/91 - 1

**'Oku tupunga nai 'a e 'auhia 'a e
matāfanga 'o 'Utulei mei he ma'olunga
ange 'a e tahi pea ko e ha tokoni 'aonga ke
fakahoko**

10 Sune 2020

Kanotohi

Fakamatala Kongokonga Lalahi	-	3
Puipuitu‘a	-	4
Fatongia ‘o e ‘Omipatimeni	-	4
Ko e Launga	-	5
‘A‘ahi ki ‘Utulei	-	6
Fakamatala ‘a e Potungaue	-	6
Fakatotolo ‘a e ‘Omipatimeni	-	6
Konisitutone ‘o Tonga	-	7
Lao ki he Kelekele	-	7
Fakatotolo ‘a e Mataotao ‘Atakai	-	7
Fakakaukau	-	7
Ngaahi Fokotu‘u Fakalelei ‘Aonga	-	8
Tali ‘e he Potungaue ‘a e Lipooti	-	9

FAKAMATALA KONGOKONGA LALAHU

1. Ko e lāungá 'eni 'a 'Olivia Foliaki (“tokotaha lāungá”) 'o 'Utulei, Vava'u ki he Potungāue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Fakamatala, Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'a e 'Ea mo e Fetu'utaki (“Potungāué”) fekau'aki mo e 'auhia 'a e kekelele 'i hono 'apikolo ki he tahi, tupu mei he ngaahi uesia 'i he matangi malohi mo e peau. Kuo tu'o lahi 'ene launga ki he Potungāué. 'Oku ne fiema'u ke fai ha ngāue 'a e Potungāué ki ai pea fokotu'u mai ha ngaahi founga ke solova 'aki 'a e palopalema.
2. Na'e fakahu mai 'a e lāungá ki he 'Ofisi ni 'i he 20 Sepitema 2018. Na'e fakahoko 'a e lāungá ki he 'Ofisa Pule Ngāue (“CEO”) 'o e Potungāué 'i he 12 'Okatopa 2018.
3. Kuo tu'o 5 'a e 'a'ahi 'a e timi fakatotolo ki he matafanga 'o 'Utulei mo e 'api 'o e tokotaha launga, 'o fakahoko 'a e ngaahi faka'eke'eke mei he kainga 'Utulei mo e faita. Na'e taki 'a e 'Omipatimeni 'i he 'a'ahi 'e taha. Na'e unga 'e he 'Ofisi ni mo ha mataotao 'i he 'ataakai ke tokoni ki he ngaue ni.
4. Na'e ma'u 'a e tali mei he Potungāué 'i he 10 Sanuali 2018 'o fakaha ko e uesia 'a e 'ataakai ko e tupu mei he hua 'a e fanga puaka 'oku tukuange 'o taka pe. 'Oku fiema'u ke fakahu 'a e fanga puaka ki ha 'a pea 'aa'i foki 'a e konga 'api. Na'e fakaha mei he Potungāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni fakapa'anga ia ki he launga ko 'eni 'a ia 'oku pehe 'e he Potungāue ko e launga taautaha (individual complaint).
5. 'Oku 'ikai ke mau fiemalie ki he tukunga fakakaukau 'oku 'omai 'e he Potungāué. Na'e 'ikai ke 'omai 'e he Potungāué ha fakamo'oni 'e taha ke ne pou pou 'i 'a e aofangatuku kuo nau fakaha mai. 'Oku 'i ai foki mo e kaunga 'o e Kupu 109 'o e Konisitutone ki he launga ko 'eni.
6. Na'e unga 'e he 'Ofisi ni ha mataotao 'i he ngaue ki he 'ataakai ke tokoni ki he fakatotolo 'o e kaveinga mahu'inga mo pelepelengesi ko 'eni ke lava mei ai 'o fai ha vakai pe ko e ha 'a e tupu'anga 'o e 'auhia 'a e fonua 'i he matafanga ko 'eni. 'Ikai ko ia pe 'oku mahu'inga ke fakahoko ha fakatotolo/fekumi fakaako 'oku loloto ange ki he 'ataakai 'o e matafanga ni, pea ke lava 'o 'ilo pe 'oku fekau'aki 'a e ngaahi uesia kuo hoko mo e ngaahi fakalalakala kuo fakahoko 'e he tangata 'i he matafanga ni, pea fokotu'u atu ha ngaahi fakalelei 'e kaunga-lelei ki he 'ataakai, pea malava ke fakahoko.
7. 'Oku ou fokotu'u atu 'i he Lipooti ko 'eni 'a e me'a 'e 2 'o fakatatau ki he mafai 'oku foaki kiate au 'i he kupu 18 (3) 'o e lao ki he Ómipatimeni 2001:
  - (1) Ke fakakaukau 'a e Potungāue ke to e vakai 'i 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei 'aonga 'oku lisi atu 'i he peesi 11 'o e Lipooti 'a e mataotao 'i he 'ataakai ko Toketa Netatua Prescott Taufatofua na'e fakahoko 'i he 24 Sune 2019
    - i) Ke fakafalahi ke 'ata'ata ange 'a e tafe'anga 'o e vai 'i he ngaahi fakatafe'angavai 'i he ngaahi 'ahanga 'oku lolotonga ngaue'aki;

- ii) 'I he lele loloa, ke tokanga'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka ke fetongi 'aki 'a e 'ahanga ha hala-fakakavakava;
- iii) 'Ahi'ahi tō tongo 'a e 'elia ki he tafa'aki faka-Tonga mei he tuliki, pea mo e konga ki mu'a 'o e konga 'api, pea tanu 'aki 'a e veve 'a e vaha'a mei he fonua ki he tongo.
- iv) Ke vakai'i ange 'a e fakakaukau ko 'eni – 'a e kalasi 'o e tongo ke to, ko e ha 'a e lalahi (ma'olunga) 'o e pulopula tongo pea hiki 'o to, ko e ha 'a e loloto 'e to 'aki 'a e tongo ke ma'u ki he kele, pea kamata 'a e to tongo mei he ngata'anga 'o e tahi 'i he taimi hu'a mo tau-malie, pea nga'unu mamalie atu ai 'a e to tongo ki loto tahi.
- (v) Ke fakahoko ha ngaahi polokalama a'utonu 'o fakamatala 'a e mahu'inga ke talangofua 'a e ngaahi folau vakatahi ki he fakangatangata vave noti 'e 5, ki he ngaahi 'otumotu, ngaahi no'o'anga vaka (marinas) mo e ngaahi kautaha mamata tofua'a.
- (vi) Ke tokanga ange 'a e Potungaue mo e ngaahi mafai kaungatonu ke pule'i mo tokanga'i 'oku talangofua 'a e folau vakatahi ki he fakangatangata vave noti 'e 5 'i he hu'anga ki he taulanga;
- (vii) 'E lava ke tō 'a e tongo 'i he konga ki tahi 'o e fonua tahifohifo ki tahi 'o toki hifo ai ki he matafanga, ke tokoni ki hono malu'i 'o e fonua pea tokoni foki ke ta'ofi 'a e 'auhia ki tahi 'a e kelekele 'i he ngaahi 'uha lalahi ('a ia 'oku toe 'i ai mo hono ngaahi uesia kehe) ka he'ikai ke lava 'o ta'ofi fakahangatonu 'a e 'auhia 'a e matafanga.
- (viii) Ta'ofi hono tata 'o e 'one'one mei he ngaahi matatahi.
- (ix) Fakalelei'i 'a e papa fakatokanga ke talangofua ki he fakangatangata vave noti 'e 5, pea 'ai ke mata-lalahi ke lava 'o mahino mei he mama'o.

PUIPUITU'A

- 8. Na'e ma'u 'a e lāungá ni 'i he 26 Sepitema, 2018.
- 9. Na'a ku tuku 'a e fakatotoló ki he'eku timi fakatotoló 'a ia na'á nau fakahoko 'a e fakatotoló ki he lāungá.
- 10. Na'e fakahoko 'e he 'Ofisí ni 'a e tohi kole ki ha ngaahi fakamatala mei he Potungāue ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi fakamatala pau mei he sino ngāue 'oku kaungatonu ki ai 'a e launga.

FATONGIA 'O E 'OMIPATIMENÍ

- 11. Fakatatau ki he kupu 11 'o e *Lao ki he 'Omipatimeni 2001*, 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e 'Omipatimení ke ne fakatotoló'i ha lāunga 'oku fakahoko ki he 'Omipatimeni mei ha taha 'o e kakai pe 'i he mafai pe 'o e 'Omipatimeni (Own Motion) 'o fekau'aki mo ha me'a fakapule'i ngāue pe faitu'utu'uni 'i ha Potungāue pe ko ha 'ofisa pe toko taha ngāue 'i ha Potungāue pe kautaha pisinisi 'a e Pule'anga.

12. Ko 'eku fakatotolo, 'oku 'ikai ko ha fa'unga ngāue ke fakamaau'i ha tangi. He'ikai ke fetongi fakalukufua 'a 'eku fakakaukau aofangatuku 'aki ha faitu'utu'uni kuo fakahoko 'e ha ma'u mafai fakahoko tu'utu'uni. Ko hoku fatongia ke vakai'i 'a e mo'oni 'o e ngāue pe faitu'utu'uni na'e fakahoko, pea mo e founa ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāué, pea fatu mei ai 'a 'eku fakakaukau pe ko e ngāue, tu'utu'uni mo e founa ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāué, na'e tonu pea taau mo hoamalie (reasonable) - ko ha ngāue pe tu'utu'uni nai ia na'e taau, totonu mo hoamalie ke fakahoko 'e he Potungāué.

TOKOTAHA LAUNGA

13. Ko e tokotaha launga ko e 'ofefine ia 'o Seti Latu. Ko hono 'api nofo'anga 'oku taupotu ki tahi 'o hanga atu ki he Uafu Halaevalu. 'Oku a'u 'a e tahi ki he matafale 'o e fale nofo'anga 'o e tokotaha launga. 'Oku koviangē 'a e ngaue 'a e tahi 'i ha matangi malohi pe saikolone, 'o a'u ki he tafea. Na'e fo'u 'e he tokotaha launga ha pae maka ke ta'ofi'aki 'a e tahi, ka na'e 'ikai ke matu'uaki 'e he pae maka 'a e matangi malohi mo e peau lalahi.

Ko e ‘ata ‘o e nonga ‘o ha vaka ‘oku folau ‘i he halanga vaka totonu kuo faka‘ilonga‘i ‘e he Potungaue ke folaua mei tu‘a pe loto ki/mei taulanga ‘o fou ‘i he hu ‘anga ko ‘Utulei. ‘Oku talangofua ki he fakangatangata vave noti ‘e 5. Ko e vakai ‘ena mei Mo‘unga Talau.

‘A‘AHI KI ‘UTULEI

14. Na‘e fai ‘a e ‘a‘ahi ki ‘Utulei ‘i he 9 Sune 2018 ke siofi ‘a e maumau ‘oku fakatupu ‘e he peau. Na‘e ‘i ai mo e ‘a‘ahi na‘e fakahoko ‘i he 21 Sune 2018 mo ‘Okatopa 2018, taha ‘i Mē mo e taha ‘i Siulai 2019. Na‘e mahino ‘a e palopalema ‘o e ‘ataakai ‘oku uesia ai ‘a e ‘api ‘o e tokotaha lāungá, ‘oku tu‘u taupotu taha ki he tahi, ‘i he hangai ki Neiafu.

FAKAMATALA ‘A E POTUNGAUE

15. ‘I he tali ‘a e CEO ‘o e Potungaue, Paula Ma‘u, ‘i he 10 Sanuali 2019, na‘a ne pehe kuo ‘osi fakahoko ‘e he kau ngāue ‘a e Potungaue ‘i Vava‘u ‘a e savea ‘o e matāfanga ‘o mahino ai ko e fanga puaka ‘oku nau maumau‘i ‘a e ‘ataakai ‘i he feitu‘u ni. Na‘a ne fale‘i ki he tokotaha lāungá ke fokotu‘u ha ‘ā ‘i mu‘a ‘i hono ‘api ke pukepuke ‘a e kelekele.
16. Na‘e ‘a‘ahi ‘a e Minisita ‘o e Potungaue Poasi Tei mo e Minisita Mo‘ui ko Saia Piukala ki he uesia ‘i ‘Utulei. Na‘e mahino ai “‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ki he ngaahi lāungá taautaha ”⁵⁰
17. ‘I he vakai ‘a e ‘Ofisa ‘Atakai ‘a e Potungaue ‘i Vava‘u hili ‘a ‘ene vakai ki he uesia ko ‘eni, na‘a ne pehe ‘oku fu‘u ofi ‘a e fale nofo‘anga ki he tahi. Na‘a ne fokotu‘u ke hiki ‘a e tokotaha launga ‘o nofo ki ha kelekele ‘oku ma‘olunga ange ‘i loto fonua.⁵¹

FAKATOTOLO ‘A E ‘OMIPATIMENI

⁵⁰ Tali ‘a e CEO ‘o e Potungaue, 10 Sanuali 2019

⁵¹ Lipooti ‘a e Potungaue ki he tukunga faka‘ataakai ‘o e matafanga ‘Utulei, 13 Fepueli 2019

18. Na'e hoha'a 'a e 'Omipatimeni ki he tali kuo 'omai mei he Potungaue 'i he 'uhinga na'e 'ikai ke nau 'omai ha fakamo'oni 'e taha ke pou pou 'i 'aki mo fakapapau 'i 'a 'enau ngaahi aofangatuku kuo nau fakahoko mai ki he 'Ofisi ni. Ko e makatu'unga ia 'o e tu'utu'uni 'a e 'Omipatimeni 'i Fepueli 2019 ke fakatotolo 'i kakato 'a e tukunga faka'ataakai 'o e uesia 'oku launga ai 'a e tokotaha launga pea unga mai mo ha mataotao 'i he ngaue ki he 'ataakai ke ne fakahoko ha fekumi loloto ange ki he ngaahi founa ke solova 'aki 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko ki he 'ataakai koe'uhi ko e feliuliuaki 'a e 'ea, pea ke matu'uaki mo laka ki mu'a 'a e ngāue.
19. Fakatatau ki he lao, ko e ngaahi matatahi ko e kelekele ia 'o e Tu'i (Kupu 109 'o e Konisitutone). 'Oku kau ki he matatahi 'a e kelekele kotoa pe mei he mita 'e 15.24 mei he ngata'anga 'o e hu'a 'a e tahi. Ko e 'isiu lahiange (ka 'oku 'ikai ke lau ki ai 'a e lipooti ko 'eni) pe 'e anga fefe 'a e fenga'unuaki 'a e kau'a'api (boundaries) 'o e ngaahi 'api hoko mai koe'uhi ko e mole 'a e kelekele 'i he 'auhia ki he tahi, pea 'e pau ai ke 'unu atu 'a e mita 'e 15.24 ki loto fonua.
20. 'Oku te'eki ke lesisita 'a e 'api kolo 'o Seti Latu, ko e tamai ia 'a e tokotaha lāungá neongo na'e tali ke lesisita 'e Seti 'i he 1971 'e Tuita ko e 'Eiki Minisita Kelekele ('o e taimi ko ia).

KONISITUTONE 'O TONGA

21. Kupu 109 Ko e matatahi

Ko e matatahi kotoa pe 'o e Pule'anga ni 'oku 'i he Tu'i lau mei he hu'a mai 'a e tahi ko e mita 'e 15.24 ka 'e ngofua ki he Pule'anga ke lisi ha konga matatahi koe'uhi ke tu'u ai ha fale koloa pe ko ha sete pe pae maka pea 'e 'i he Minisita Fonua 'a hono lisi 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

LAO KI HE KELEKELE

22. 113 Ko e matātahi 'oku ma'u ia 'e he Tu'i

Ko e matātahi kotoa pe ko e koloa ia 'a e Tu'i pea 'oku ngofua ki he Minisita 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ke fakangofua ha konga ke langa ai ha fale koloa pe uafu pe ke nofo ai pea 'oku ngofua kiate ia 'i he fakangofua ko ia ke lisi atu 'a e matātahi koe'uhi ko ha taha 'o e ngaahi me'a kuo lau ki ai.

“matātahi” ko hono 'uhinga ko e kelekele 'oku taupotu ki tahi pea 'oku ngalo mo maha 'i he hu'a mo e mamaha 'a e tahi pea mo e kelekele kotoa 'oku ofi ki ai 'o lau mei he ngata'anga 'o e hu'a 'a e tahi ko e mita 'e 15.24”

FAKATOTOLO 'A E MATAOTAO 'ATAKAI

23. 'I 'Epeleli 2019, na'e tali ai 'e Toketa Netatua Prescott Taufatofua ("Netatua"), ko e mataotao 'i he 'ataakai ke fakahoko 'a e fekumi fekau'aki mo e uesia 'o e 'ataakai 'i he matāfanga 'o 'Utulei mo e ngaahi kaveinga fakae'ataakai na'e 'ohake 'i he launga 'a e tokotaha lāungá mo e launga natula tatau 'a Tupoutu'a Tonutonu Lindenberg ("Tupou"). Na'e fakahoko 'e Netatua 'i he 10 Mē 2019 'a hono fua mo fakamatala 'a e tukunga 'o e matafanga 'Utulei (beach profile) mo lekooti 'a e anga 'o e tafe 'a e tahi 'i he mamaha mo e hu'a 'a e tahi. Na'a ne fakafehoanaki 'a e fua mo e tukunga 'o e matafanga ki he ngaahi 'ata fakasatelaite na'e faita'i 'i he 1968, 2004 mo e 2016. Na'e tanaki mo e ngaahi fakamatala mei he tokotaha lāungá mo Tupou, 'Ofisa Kolo mo e ni'ihī 'o e kakai 'o e kolo, na'e mahu'inga 'aupito ki he ngaue ko 'eni.
24. Na'e fakahu mai 'a e lipooti 'a Netatua ki he 'Ofisi ni 'i Sune 2019. 'Oku pulusi fakataha atu 'a e lipooti ko ia 'i he ngata'anga 'o e lipooti ko 'eni.

FAKAKAUKAU

25. 'Oku ma'u 'e he Potungaue 'a e mafai 'o fakatatau ki he kupu 4(a),(b),(d),(e) mo e (g) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e 'Atakai 2010, ke ne fokotu'utu'u mo tokanga'i 'a hono siofi mo fakahoko ha ngaahi ngaue ke pule'i 'aki 'a e 'ataakai pea kau ki ai mo e feliuliuaki 'i he 'ea, koe'uhi ke leleiangē hono matu'uaki 'e he fonua mo hono 'ataakai 'a e ngaahi feliuliuaki ki he 'ea.
26. Na'e te'eki ai ke fakahoko 'e he Potungaue ha fakatotolo loloto ange ki he tukunga 'o ha ngaahi uesia ki he 'ataakai 'i 'Utulei, 'i he tu'unga ko ia na'e 'ikai ke fakahoko 'e he Potungaue hono fatongia.
27. Ko e ngaahi kongā fonua 'i he ngaahi matāfanga ko e kelekele ia 'o e Pule'anga, pea 'oku 'ikai ke fakangatangata pe ia ki he matatahi 'i 'Utulei, ko ia ai ko e ngaahi kaveinga kuo 'ohake 'i he launga ko e ngaahi kaveinga fakae'ataakai ia 'oku mahu'inga fakafonua.
28. 'Oku ma'u 'e he Potungaue 'a e mafai 'i he Lao ki he 'Atakai mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea ke kumi ha ngaahi tokoni fakapa'anga ke fakahoko 'aki ha ngaue ke malu'i 'a e 'auhia 'a e fonua 'i he matafanga mo fakalahi 'a e ivi matu'uaki 'o e fonua ki he ngaahi ha'aha'a 'o ha ngaahi uesia ki he 'ataakai mo e feliuliuaki 'a e 'ea.

NGAAHI FOKOTU'U FAKALELEI 'AONGA

'Oku ou fokotu'u atu 'i he Lipooti ko 'eni 'a me'a 'e 1 'o fakatatau ki he mafai 'oku foaki kiate au 'i he kupu 18(3) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 2001 –

- (1) Ke toe vakai'i 'e he Potungaue 'a e launga ko 'eni pea fakakaukau ke toe vakai'i 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei 'aonga 'oku ha 'i he peesi 11 'o e lipooti 'i he 24 Sune 2019 na'e fakahoko 'e he mataotao ki he 'ataakai ko Toketa Netatua Prescott Taufatofua – ('Oku fakapipiki fakataha atu mo e Lipooti ko 'eni)
- i) Ke fakafalahi ke 'ata'ata ange 'a e tafe'anga 'o e vai 'i he ngaahi fakatafe'angavai 'i he ngaahi 'ahanga 'oku lolotonga ngaue'aki;

- ii) 'I he lele loloa, ke tokanga'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue fakalalakalaka ke fetongi 'aki 'a e 'ahanga ha hala-fakakavakava;
- iii) 'Ahi'ahi tō tongo 'a e 'elia ki he tafa'aki faka-Tonga mei he tuliki, pea mo e kongā ki mu'a 'o e kongā 'api, pea tanu 'aki 'a e veve 'a e ngata'anga 'o e fonua ki he tongo;
- iv) Ke vakai'i ange 'a e fakakaukau ko 'eni – 'a e kalasi 'o e tongo ke to, ko e ha 'a e lalahi (ma'olunga) 'o e pulopula tongo pea hiki 'o to, ko e ha 'a e loloto 'e to 'aki 'a e tongo ke ma'u ki he kele, pea kamata 'a e to tongo mei he ngata'anga 'o e tahi 'i he taimi hu'a mo tau-malie, pea nga'unu mamalie atu ai 'a e to tongo ki loto tahi.
- (v) Ke fakahoko ha ngaahi polokalama a'utonu 'o fakamatala 'a e mahu'inga ke talangofua ki he fakangatangata vave noti 'e 5, ki he ngaahi 'otumotu, ngaahi no'o'anga vaka (marinas) mo e ngaahi kautaha mamata tofua'a.
- (vi) Ke tokanga ange 'a e Potungaue mo e ngaahi mafai kaungatonu ke pule'i mo tokanga'i 'oku talangofua 'a e folau vakatahi ki he fakangatangata vave noti 'e 5 'i he hu'anga ki he taulanga;
- (vii) 'E lava ke tō 'a e tongo 'i he kongā ki tahi 'o e fonua tahifohifo ki tahi 'o toki hifo ai ki he matafanga, ke tokoni ki hono malu'i 'o e fonua pea tokoni foki ke ta'ofi 'a e 'auhia ki tahi 'a e kelekele 'i he ngaahi 'uha lalahi ('a ia 'oku toe 'i ai mo hono ngaahi uesia kehe) ka he'ikai ke lava 'o ta'ofi fakahangatonu 'a e 'auhia 'a e matafanga.
- (viii) Ta'ofi hono tata 'o e 'one'one mei he ngaahi matatahi.
- (ix) Fakalelei'i 'a e papa fakatokanga ke talangofua ki he fakangatangata vave noti 'e 5, pea 'ai ke mata-lalahi ke lava 'o mahino mei he mama'o.

TALI 'E HE POTUNGĀUE 'A E LIPOOTI

29. 'I he 24 'Epeleli 2020, ne u 'oatu ai 'a e Lipooti ko 'eni (Lipooti Fakaangaanga) ki he Potungāue 'o fakaha atu ai 'a e ola 'o e fakatotolo, ko 'eku fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u fakalelei 'aonga ke laka ai kimu'a ha ngaue ki he ngaahi kaveinga na'e launga'i. Ne u ma'u 'a e tali tohi mei he Potungaue 'i he 2 Sune 2020 'oku nau tali ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei 'aonga 'oku fakahoko atu 'i he Lipooti ko 'eni. Fakatatau ki he kupu 18(5) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 2001, 'oku ou fakapipiki atu 'a e tatau 'o e tohi ko ia ki he lipooti ko 'eni ko e Fakamatala Tanaki Atu 1.

'Aisea H. Taumoepeau, SC
'Omipatimeni

10 Sune 2020

FAKAMATALA TANAKI ATU FIKA 6

Ngaahi Tala Fatongia 2019/2020						
Fika	‘Aho	Ngaahi potungae, va’a fakangaue mo e kautaha pisinisi ‘a e pule’anga, ngaahi ako’anga mo e kolo (Ko kinautolu na’e fai ki ai ‘a e Tala Fatongia)	Natula ‘o e Tala Fatongia	Ko kinautolu na’e kau mai ki ai, mamata mo lau e ngaahi fakamatala Tala Fatongia	Ngaahi fakamatala na’e ma’u fekau’aki mo e Tala Fatongia	Lahi hono fakahoko (Ngaahi potungae, va’a mo e kautaha ‘a e pule’anga, ngaahi ako’anga, tukui kolo pe ko kinautolu na’a nau ‘i he ngaahi Tala Fatongia)
Mahina - Siulai 2019 (5)						
1	11/07/19	Fakatahataha ‘a e kau Sea, Talekita mo e kau taki ‘o e ngaahi kautaha pisinisi ‘a e pule’anga	Tala Fatongia Fakatahataha ‘o tataki ‘e he ‘Omipatimeni	65	Tufaki e ngaahi kato tu’uaki ‘o e ‘Omipatimeni mo hono fakahaofi ‘o e ‘ataakai, peni, tohi fakahinohino, ngaahi mo e fakamalu, ipu, peni, kato mo e tohi fakahinohino ma’ae Faifekau	Fakataha
2	16/07/19	Katoanga Faka’ali’ali Ngoue Fakatu’i ‘a e Vahefonua Ha’apai	Tepile Fakahinohino mo e Kiliniki (Tufaki ‘o e ngaahi tohi fakahinohino pe brochures)	Fanauako, to’utupu, longai fanau, kau ngoue, kau fefine lalanga, kau toutai, pisinisi mo e kakai fakalukufua	Ko e founa lelei taha eni ‘o e Tala Fatongia ‘i he faingamalie ke fai ha fe’ilongaki mo e kakai he ta’u motu’a kehekehe ‘i hono fakahoko	Tala Fatongia ki he kakai fakalukufua ‘o fakafou ‘i he Faka’ali’ali Ngoue

					atu 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pule lelei mo e ngaue 'a e 'ofisi pea toe tufaki mo e fanga ki'i naunau tu'uaki 'o e 'ofisi ni.	
3	19/07/19	Katoanga Faka'ali'ali Ngoue Fakatu'i 'a e Vahefonua Vava'u	Tepile Fakahinohino mo e Kiliniki	Fanau ako, to'utupu, longal fanau, kau ngoue, toutai, toulalanga, kau pisinisi mo e kakai fakalukufua	[Tatau pe mo 'olunga]	Tala Fatongia ki he kakai fakalukufua 'o fakafou 'i he Faka'ali'ali Ngoue
4	23/07/19	Katoanga Faka'ali'ali Ngoue Fakatu'i 'a e Vahefonua Niuatoputapu	Tepile Fakahinohino mo Fakamatala mo e Kiliniki	[Tatau pe mo 'olunga]	[Tatau pe mo 'olunga]	Tala Fatongia ki he kakai fakalukufua 'o fakafou 'i he Faka'ali'ali Ngoue
5	Do	Ako Ma'olunga 'o Niuatoputapu	Tala Fatongia	Kau Faiako 'e toko 10 mo e fanau ako 'e took 67	Fakahoko kimu'a he katoanga Faka'ali'ali Ngoue	Ako'anga
6	25/07/19	Katoanga Faka'ali'ali Ngoue 'a e Vahefonua Niuafou'ou	Tepile Fakahinohino mo Fakamatala mo e Kiliniki	[Tatau pe mo 'olunga]	[Tatau p emo 'olunga]	Tala Fatongia ki he kakai fakalukufua 'o fakafou 'i he Faka'ali'ali Ngoue
7	26/07/20	Niuafou'ou	Kiliniki	Kakai fakalukufua		Kakai Fakalukufua

Mahina – ‘Aokosi 2019 (7)						
8	02/08/19	Katoanga Faka’ali’ali Ngoue ‘a e Vahefonua ‘Eua	[Tatau pe mo ‘olunga]	[Tatau pe mo ‘olunga]	[Tatau pe mo ‘olunga]	Tala Fatongia ki he Kakai Fakalukufua ‘o fakafou ‘i he Katoanga Faka’ali’ali Ngoue
9	08/08/19	Pulusi ‘i he nusipepa <i>Kakalu ‘o Tonga (KOT)</i>	Fakamatala ki he nusipepa	Kau Lau Nusipepa KOT	Kau lau nusipepa ‘a e KOT ‘i Tonga ni, Nu’u Sila mo e ngaahi Fonua muli	Nusipepa/Mitia
10	08/08/19	Vahenga Hihifo, Tongatapu	Kilīniki	Ngaahi pisinisi ‘Esia fakafuofua ki he 10 ‘oku tu’u ‘i he Hala Hihifo mei Nuku’alo	Talitali lelei he taimi na’e tufa atu ai ‘a e ngaahi tohi fakahinohino kuo liliu ki he lea faka-Mandarin	Kilīniki
11	27/08/19	Potungaue Mo’ui (1)	Tala Fatongia @10.00am	Toenga ‘o e ngaahi Tala Fatongia ‘e 4 mei he 10 ki he ngaahi va’a ‘o e Potungaue Mo’ui	Kau ngaue kehe ‘o ‘ikai ko kinautolu ‘oku ngaue ki he va’a fakafaito’o mo e mo’ui	Fakataha mo kinautolu ‘i he kulupu ni
12	27/08/19	Potungaue Mo’ui (2)	Tala Fatongia @2.00pm	Toko 17 he Va’a Tatakī Fakangaue mo e Ngaue ki Tu’a	Toko 17 pe na’e lava ke kau mai lolotonga ia ko e kau ngaue kehe na’e ‘ikai kenau ngaue pe na’a nau lolotonga fai fatongia he taimi ‘o e Tala Fatongia	Fakataha mo kinautolu

13	29/08/19	Potungaue Mo'ui (3)	Tala Fatongia @10.00am	[Tatau pe mo 'olunga]	Hoko atu 'a e Tala Fatongia 'e 10 ki he Potungaue Mo'ui mei he kuata kuo'osi	Fakataha mo kinautolu
14	29/08/19	Potungaue Mo'ui (4)	Tala Fatongia @2.00pm	[Tatau pe mo 'olunga]	[Tatau pe mo 'olunga]	Fakataha mo kinautolu
Mahina – Sepitema 2019 (0)						
<p><i>(Na'e 'ikai ke fai ha Tala Fatongia lolotonga 'a e mahina ni. Na'e fakahoko 'a e folau he fatongia 'a e 'Ofisa Fetu'utaki mo Mitia lolotonga 'a e uike 'uluaki, pea hoko atu ki he poaki malōlō fakata'u lolotonga 'a e uike hono 2 mo 4. 'Ikai ngata heni, na'e kaniseli fakatu'upakē mai 'a e kau atu 'a e 'Ofisi ni 'i he Misiona A'U TONU KI AI (REACH Mission) na'e teu ki he Vahefonua Vava'u mei he 'aho 16 – 20 'o Sepitema, mei a kinautolu na'a nau fokotu'utu'u 'a e polokalama ni. Na'e 'ikai ke kau atu 'a e 'Ofisi ni ki he misiona A'U TONU KI AI na'e fai ki Ha'apai 'i he uike 3 'o e mahina ni.)</i></p>						
Mahina – 'Okatopa 2019 (16)						
15	11/10/19	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Letio Tonga	Kau fanongo letio 'i Tonga ni mo muli	Ko e founga vave moo la lelei eni 'o e Tala Fatongia koe'uhi ko e vave mo e tokolahi e kakai 'oku a'u atu ki ai 'a e letio. 'Oku fakafuofua na'e malava e kakai fakalukufua 'o fanongo he polokalama mei	Letio/Mitia

					ha tapa pe 'o e 'Out Tonga pea mo e ngaahi Fonua muli 'oku 'i ai 'a e kainga Tonga 'o fakafou he fakamafola hangatonu he 'initanei pe live internet streaming	
16	11/10/19	Komisoni Fakafola Lea 'a Tonga	TV Tonga	Kakai 'oku mamata TV 'i Tonga ni mo muli	[Tatau pe mo 'olunga]	TV/ Mitia
17	25/10/19	Ako Lotoloto 'a e Siasi 'o Sisu Kalaisi mo e kau Ma'oni'oni 'o e ngaahi 'Aho ki Mui ni 'o Koulo	Tala Fatongia	Pule Ako, kau faiako mo e fanau ako 'o fakafuofua ki he took 73 fakakatoa	Hounga 'a e poupou na'e fai mai he ko e ngaahi Tala Fatongia 'e 15 'oku fakahoko atu heni na'e fakahoko ia lolotonga 'a e taimi 'o e sivi faka'osi e ta'u	Ako'anga
18	27/10/19	Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga 'o Pangai, Ha'apai, lolotonga 'a e Malanga efiafi ko hono faka'ilonga'l 'a e 44 Ta'u 'o e Kolosi Fakamisiteli 'i Ha'apai	Lea 'a e Pule Lahi ki he matanga 'i he kaveinga – " <i>Ko e Kolosi mo e Konisitutone</i> "	'Eiki Kovana 'o Ha'apai, Faifekau Sea 'o e SUTT 'o Ha'apai, kau faifekau tokolahi, kainga 'o Ha'apai moe ngaahi kulupu to'utupu 'o Lifuka mo e tukui motu – fakafuofua ki he toko 500 'a	Na'e hounga ki he 'Ofisi 'a e faingamalie ni mei he SUTT 'o Ha'apai ke lea ai 'a e Pule Lahi he kaveinga na'e tuku mai – pea mo fakahoko ai 'a e Tala Fatongia ki he kainga na'e fakatefua he ouau ni	Tala Fatongia 'o fakafou he fu'u kakai na'e kau mai ki he ouau ni

				kinautolu na'e fakatefua he ouau ni		
19	28/10/19	Kolisi Tailulu, Ha'apai	Tala Fatongia	Toko 51 'o kau ai 'a e Pule Ako, kau faiako mo e fanau ako		Tala Fatongia/Ako'anga
20	28/10/19	'Eiki Kovana 'o Ha'apai	Tala Fatongia	'Eiki Kovana mo e sekelitali – 2		Tala Fatongia/Potungae 'a e Pule'anga
21	29/10/19	Kolisi Taufa'ahau & Pilolevu	Tala Fatongia	Kau Faiako mo e fanau ako 'e toko 118	Hounga'ia he toloi 'a e sivi kae lele 'a e Tala Fatongia	Tala Fatongia/Ako
22	29/10/19	Potungae Polisi & Pilisone	Tala Fatongia mo e 'a'ahi ki he ngaahi pilisone 'o e kau popula	'Ofisa Polisi mo Pilisone 'e toko 12 mo e kau popula	Fakahoko 'a e Tala Fatongia fakataha pe 'i he 'ofisi fo'ou 'o e Potungae Pilisone	Tala Fatongia/Potungae 'a e Pule'anga
23	29/10/19	Fakamaau Polisi	Fakataha mo e Pule Lahi mo e Timi Tala Fatongia	1		'A'ahi/Potungae 'a e Pule'anga
24	29/10/19	'A'ahi Polisi & Pilisone	'A'ahi 'a e Pule Lahi 'o fakataha mo e Pule Polisi & Pule Pilisone	1	Vakai'i 'e he Pule Lahi 'a e tukunga 'o e ngaahi loki he pilisone	'A'ahi/Potungae 'a e Pule'anga

25	29/10/19	Ako'anga Fakakalisitiane 'Ofamo'oni 'a e Siasi Tokaikolo	'A'ahi 'o foaki e tohi fakahinohino, peni mo e sitika (sticker) ki he me'alele	Kau faiako mo e fanau ako 'e toko 56	Na'e foaki 'e he Puleako mo e fanau 'a e kau pata kolosi ma'ae timi Tala Fatongia. Na'e fai hono talaki fakahāhā 'a e 'ofa ni 'i he peesi Feisipuka 'a e 'Ofisi – Office of the Ombudsman	Tala Fatongia/Ako'anga
26	30/10/19	Ako Ma'olunga 'o Ha'apai	Kiliniki	43	'Oatu e ngaahi tohi fakahinohino ki he pule ako mo e kau fai ako. Na'e 'ikai lava ke fai ha Tala Fatongia koe'uhi ko e teuteu 'a e fanau ki he sivi.	Kiliniki
27	30/10/19	Vahenga Foa	Tala Fatongia	20	Na'e kau mai e Pule Fakavahe mo e kau 'ofisa kolo pea pehee e kau fakafofonga mei he ngaahi kolo 'i he vahenga ni	Tala Fatongia/Ngaahi kolo mo e anga 'o e nofo
28	31/10/19	Kolisi Sangato Sosefo 'o Ha'apai	Tala Fatongia	117	Kau mai e pule ako, kau faiako mo e fanau ako	Tala Fatongia/Ako'anga
29	31/10/10	Lautohi Pule'anga 'o Koulo	Tala Fatongia	38	Kau kotoa mai e pule'anga mo e ongo faiako 'e	Tala Fatongia/Ako'anga

					toko 2 mo e kotoa e fanauako Kalasi 1 ki he 6	
30	31/10/19	Siasi 'o Tonga 'o Pangai	Tala Fatongia	16	Kau mai 'a e faifekau pule, ongo setuata, kakai tangata mo fefine pea mo e ki'l leka.	Tala Fatongia/Kainga Lotu
31	31/10/19	Niu'ui Hospital	Kiliiniki	15	Na'e tufaki 'a e tohi fakahinohino ki he toketa, kau neesi mo e kakai na'a nau 'i he feitu'u Talitali 'o e falemahaki	Kiliiniki
Mahina – Novema (6)						
32	11/11/19	Ako'anga Hiliate 'o e Siasi 'Aho Fitu	Tala Fatongia		Ngaahi tohi fakahinohino, peni mo e kato naunau na'e foaki ma'ae kau ikuna he fe'auhi tali fehu'i (quiz)	Tala Fatongia/Ako'anga
33	12/11/19	Felafoaki he Letio	Letio 87.5 FM	Fakamafola ki he kotoa 'o e 'out Tonga mo mamani lahi 'o fakafou he live-stream he 'initaneti	Ngaue'aki e mitia angamaheni (letio) mo e mitia fo'ou (live-stream he 'initaneti)	Letio/Mitia

34	15/11/19	Folouti 'a e timi 'akapulu "Kau To'a" 'i he 'Akapulu Liiki	Folouti 'a e 'Ofisi mo e kapiteni 'o e timi, Jason Taumalolo	Fakalukufua ma'ae kakai	Na'e toe fakamafola mo tu'uaki atu he ngaahi mitia angamaheni mo e mitia fakasosiale	Folouti/Kakai
35	20/11/19	Uike Lao 'o Tonga	Tepile fakahinohino mo tu'uaki/Kiliniki	Komiisiona Polisi, 'Ateni Seniale mo e kau ngaue, fanau ako lalahi, ngaahi potungaue mo e kau ngaue 'a e pule'anga mo 'ene ngaahi pisinisi pea mo e kakai		Kakai/Ngaahi potungaue 'a e pule'anga
36	21/11/19	Ongoongo Tuku atu 'a e 'Ompatimene	Fakamatala Ongoongo Tuku atu 'i he ola 'o e fakatotolo pe 'a e 'Ompatimene fekau'aki mo e Kautaha Ma'u Mafai ki he Veve	Tufaki ki he ngaahi kautaha muli 'i Tonga ni mo muli, pea pulusi 'i he uepisaiti mo e Feisipuka	Toe tufaki atu 'e he ngaahi kautaha mitia 'i Tonga ni mo muli	Ongoongo tukuatu/Mia
37	25/11/19	Fakamatala fakanusipepa	<i>Kakalu 'o Tonga</i>	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e 'initaneti		Nusipepa/Mitia
Mahina - Tisema (2)						

38	04/12/19	Uooti Fakalelei 'Atamai, Falemahaki Vaiola	Tala Fatongia mo e 'A'ahi Faka-Kilisimasi	Kau 'Ofisa Pilisone, Toketa mo kinautolu 'oku tauhi 'i he uooti ni	Fuofua 'a'ahi ki he uooti ke talaki mo fakahoko atu 'a e Fekau Mahu'inga 'o e Kilisimasi	'A'ahi fakakaume'a ('oku 'i ai e Fatongia 'o e 'Ofisi ni kia kinautolu 'i he uooti ni)
39	17/12/19	Loto Nuku'alofa 'i he Maketi Talamahu	Papa tu'uaki 'o e ngaue Anga Totonu – ko e taha 'o e ngaahi pou tuliki 'o e Pule Lelei	Ke me'a ki ai 'a e taha kotoa	<i>(Fetongi e papa ki mu'a na'e maumau he saikolone ko Haloti, 'Epeleli, 2020)</i>	Papa Fakahinohino

Mahina - Sanuali 2020

40	06/01/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e 'initaneti		Nusipepa/Mitia
41	13/01/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e 'initaneti		Nusipepa/Mitia

Mahina – Fepueli 2020

42	03/02/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e 'initaneti		Nusipepa/Mitia
----	----------	-----------------	----------------------------	---	--	----------------

43	04/02/20	Ako Ma'olunga Ange ko Tupou (TTI)	Tala Fatongia	Tiuta Lahi, kau faiako mo e kau ngaue pea pehe ki he fanauako lolotonga mo fo'ou	Na'e fakahoko e Tala Fatongia lolotonga 'a e Uike Fakafe'iloaki ma'ae fanau ako fo'ou 'a e TTI	Tala Fatongia/Ako'anga
44	06/02/20	Letio Tonga (AM & FM)	Felafoaki he Letio	Kainga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli 'oku nau me'a mai mei ai ki he polokalama ni	Fakamafola hangatonu he 'initaneti 'o a'u atu ki he ngaahi Fonua muli kotoa	Felafoaki fakahangatonu (live) 'i he Letio
45	10/02/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e ngaahi Fonua muli pea mo kinautolu 'oku nau lau e nusipepa ni 'i he 'initaneti		Nusipepa/Mitia
46	17/02/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni mo kinautolu 'i he ngaahi fonua muli kehe pea mo lau 'i he 'initaneti		Nusipepa/Mitia
47	21/02/20	Ako'anga Ma'olungaange 'o Tonga (TIHE)	Tala Fatongia	Pule Ako, kau matapule mo e fanau ako	Na'e fakahoko 'a e polokalama ni hili 'a e ouau	

					hilifaki matapule ki he 2020 na'e tataki 'e he Faifekau SUTT 'o Halafo'ou	Tala Fatongia/Ako'anga
48	25/02/20	Polokalama A'U TONU na'e fakahoko ki he ngaahi kolo 'e ni'ihini 'o e Vahenga Hahake (Konga 1)	Tepile Fakahinohino & Kiliiniki	Kainga 'o Talafo'ou mo Nukuleka	Hounga 'i he kau atu 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni 'i he Misiona A'U TONU	Kakai 'i he ngaahi kolo
49	26/02/20	Polokalama A'U TONU na'e fakahoko ki he ngaahi kolo 'e ni'ihini 'o e Vahenga Hahake (Konga 2)	Tepile Fakahinohino & Kiliiniki	Kainga 'o Navutoka & Manuka	Hounga 'a e kau atu 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni 'i he Misiona A'U TONU	Kakai 'i he ngaahi kolo
50	27/02/20	Polokalama A'U TONU na'e fakahoko ki he ngaahi kolo 'e ni'ihini 'o Hihifo (Konga 3)	Tepile Fakahinohino & Kiliiniki	Kainga 'o Ha'atafu & Kanokupolu	Hounga 'a e kau atu 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni 'i he Misiona A'U TONU	Kakai 'i he ngaahi kolo
51	28/02/20	Ako'anga Fakatekinikale Monfort	Tala Fatongia	Kau faiako & fanau ako	Hoko atu 'a e Tala Fatongia ki he ngaahi ako'anga ma'olungaange mo fakatekinikale	Tala Fatongia/Ako'anga

Mahina – Ma'asi 2020

52	02/03/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'I Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e ngaahi Fonua muli pea mo kinautolu 'oku nau lau e nusipepa ni 'i he 'initaneti		Nusipepa/Mitia
53	09/03/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'I Nu'u Sila mo Tonga ni pea mo e ngaahi Fonua muli pea mo kinautolu 'oku nau lau e nusipepa ni 'i he 'initaneti		Nusipepa/Mitia
54	13/03/20	Ngaahi mitia fakalotofonua mo muli	Fakamatala Fakaongoongo fekau'aki mo e fakataha 'a e kau Taki 'Omipatimeni 'i Nu'u Sila	'Omipatimeni, Pule Lahi mo e Sekelitali Tokoni 'o e Va'a Tataki Ngaue		Fakataha
55	17/03/20	'Ofisi 'o e 'Eiki Kovana 'o Vava'u	Fakataha	'Eiki Kovana, Ongu 'Ofisa Ngaue ma'olunga, Pule Lahi 'o e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Talekita Fakatotolo Le'ole'o, Sekelitali Tokoni mo e	Na'e 'ikai ha Tala Fatongia fehangahangai na'e fakahoko 'i Vava'u koe'uhi ko e tu'utu'uni fo'ou 'o e fakavahavaha 'o e nofo 'i he fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI 19	Potungau'e 'a e Pule'anga

				‘Ofisa Fetu’utaki & Mitia		
56	17/03/20	Potungae Polisi ‘i Vava’u	Fakataha	‘Ofisa Polisi Pule, Pule Lahi ‘o e ‘Ofisi ‘Ompatimeni, Talekita Fakatotolo Le’ole’o, Sekelitali Tokoni mo e ‘Ofisa Fetu’utaki & Mitia	Fakataha mo e ‘a’ahi ki he pilisone mo tufaki ‘a e tohi fakahinohino ‘a ia na’e fakahoko atu ki he Pule Polisi ke ne toki fakaa’u ki he ‘ene kau ngaue	Potungae ‘a e Pule’anga
57	17/03/20	Potungae Ngoue & Vao’akau, Vava’u	Fakataha	‘Ofisa Pule	Fakataha mo e ‘a’ahi pea mo tufaki ‘a e tohi fakahinohino mo tu’uaki	Potungae ‘a e Pule’anga
58	17/03/20	Pilisone Ha’alefo	‘A’ahi ki he pilisone	Sela Le’o	A’u tonu ‘o mamata ‘a e Pule Lahi & Timi Tala Fatongia ki he tukunga ‘o e fale/pilisone ‘oku tauhi ai ‘a e kau popula	Potungae ‘a e Pule’anga
59	18/03/20	Ako Ma’olunga ‘o Vava’u	‘A’ahi	Tiuta Lahi	‘Oatu e ngaahi tohi fakahinohino mo tu’uaki mo e sitika me’alele (bumper stickers) ke tu’uaki ai pe ‘a e ‘ofisi ni	Ako’anga

60	18/03/20	Kolisi Mailefihi & Siu'ilikutapu	'A'ahi	Faifekau Pule Ako	'Oatu e ngaahi tohi fakahinohino mo tu'uaki mo e sitika me'alele ke tu'uaki ai pe 'a e 'Ofisi ni	Ako'anga
61	18/03/20	Kolisi Kelana	'A'ahi	Tokoni Pule Ako	'Oatu e ngaahi tohi fakahinohino mo tu'uaki mo e sitika me'alele ke tu'uaki ai pe 'a e 'Ofisi ni	Ako'anga
62	18/03/20	Ako Fakakalisitiane Maama'anga (Tokaikolo)	'A'ahi	Pule Ako	'Oatu e ngaahi tohi fakahinohino mo tu'uaki mo e sitika me'alele ke tu'uaki ai pe 'a e 'Ofisi ni	Ako'anga
63	23/03/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli 'oku tu'uaki ki ai 'a e nusipepa ni mo fakafou he 'initaneti		Nusipepa/Mitia
64	25/03/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama Letio	Talekita Fakatotolo Le'ole'o & 'Ofisa Fetu'utaki & Mitia mo e kainga 'i	Fuofua polokalama ki he ta'u ke fakaha fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e	Letio/Mitia

				Tonga ni mo e ngaahi fonua muli	kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	
65	25/03/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama Televisone	Talekita Fakatotolo Le'ole'o & 'Ofisa Fetu'utaki & Mitia mo e kainga 'i Tonga ni mo e ngaahi fonua muli	Fuofua polokalama ki he ta'u ke fakaha fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	TV/Mitia
66	26/03/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Ngaahi Fanongoongo fakaletio	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Fanongonongo fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	Letio/Mitia

67	26/03/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Ngaahi Fanongonongo 'i he TV	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Fanongonongo fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	TV/Mitia
68	26/03/20	87.5FM	Ngaahi Fanongonongo 'i he Letio	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Fanongonongo fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	Letio/Mitia
69	26/03/20	88.1FM	Ngaahi Fanongoongo 'i he Letio	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Fanongonongo fakavavevave ki he kakai 'o fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e	Letio/Mitia

					faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	
Mahina – 'Epeleli 2020						
70	27/04/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama Letio	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e kainga 'i he ngaahi Fonua muli	Polokalama fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	Letio/Mitia
71	27/04/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama Televisone	Kakai kotoa 'i Tonga ni mo e ngaahi fonua muli	Polokalama fekau'aki mo e kei fakahoko pe 'e he 'Ofisi ni hono ngaahi fatongia tefito lolotonga 'a e ngaahi tu'utu'uni fo'ou fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he KOVITI-19	TV/Mitia
Mahina – Mē 2020						
72	18/05/20	Kakalu 'o Tonga	Fakamatala fakanusipepa	Kainga 'i Tonga ni mo e kakai Tonga he ngaahi Fonua muli 'o		Nusipepa/Mitia

				fakafou 'i he 'initaneti		
73	18/05/20	Peesi Feisipuka 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni	Mitia Fakasosiale	Kainga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli	Fuofua lekooti e ngaahi fakamatala 'oku 'oatu 'i he peesi Feisipuka 'a e 'Ofisi ni 'o fakamanatu ki he kakai fekau'aki mo e Pule Lelei mo e ngaahi fatongia tefito 'o e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni	Feisipuka/Mitia Fakasosiale
74	18/05/20	Tohi Ongoongo 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni	Tohi Ongoongo 'o e Kuata Ma'asi	Fakafuofua ki he toko 400 'i Tonga ni mo muli 'o kau ai 'a e kau faifekau 'o e Siasi Metotisi 'o Nu'u Sila	Fuofua taimi ke fakaa'u atu ki he kau faifekau Tonga 'i muli	Tohi Ongoongo
75	21/05/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama Letio	Kakai fakalukufua 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Polokalama ki he mahina Me	Letio/Mitia
76	21/05/20	Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga	Polokalama TV	Kakai fakalukufua 'i Tonga ni mo e kainga Tonga 'i muli	Polokalama ki he mahina Me	Televisone/Mitia
77	21/05/20	Feisipuka	Mitia Fakasosiale	Kainga Tonga 'i Tonga ni mo e		Feisipuka/Mitia Fakasosiale

				ngaahi Fonua muli		
78	21/05/20	Feisipuka	Mitia fakasosiale	Kainga Tonga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli		Feisipuka/Mitia Fakasosiale
79	22/05/20	87.5FM	Polokalama Letio	Kainga Tonga 'i Tonga ni mo muli	Toe fakamafola 'o e polokalama 'o e mahina ni	Letio/Mitia
80	25/05/20	Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga Fua'amotu	Papa tu'uaki mo fakahinohino	Kakai fakalukufua	Fetongi 'o e papa na'e tomu'a fokotu'u 'a ia na'e maumau'i 'e he saikolone ko Haloti 'i 'Epeleli	Papa fakahinohino mo tu'uaki
81	26/05/20	88.1FM	Polokalama Letio	Kakai fakalukufua mo e kainga 'i muli 'oku nau me'amai 'o fakafoun he fakamafola faka'initaneti (live streaming)	Toe fakamafola 'o e polokalama 'o e mahina ni	Letio/Mitia
Mahina – Sune 2020						
82	04/06/20	Komisoni Fakamafola Lea 'o Tonga	Polokalama Letio	Kakai Tonga fakalukufua mo e kainga 'oku me'amai mei he ngaahi Fonua muli 'i he "live streaming"	Polokalama ki Sune	Letio/Mitia

83	04/06/20	Komisoni Fakamafola Lea 'o Tonga	Polokalama TV	Kakai Tonga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli	Polokalama ki Sune	TV/Mitia
84	08/06/20	88.1FM	Toe fakamafola 'o e polokalama 'o e mahina ni	Kakai Tonga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli		Letio/Mitia
85	12/06/20	87.5FM	Toe fakamafola 'o e polokalama 'o e mahina ni	Kakai Tonga 'i Tonga ni mo e ngaahi Fonua muli		Letio/Mitia
86	20//06/20	Polokalama Tonga 'i he Netiueka Mitia 'a e Pasifiki 'i Nu'u Sila (<i>Pacific Media Network (PMN) of NZ</i>)	Na'a nau kole ngofua ke nau fakamafola 'a e polokalama 'a e 'Ofisi ni ki Sune 'o fekau'aki mo e Tau'atina 'a ia na'e fakamafola 'i he 'enau polokalama Letio mo 'enau peesi Feisipuka	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo e ngaahi Fonua kehe 'o fakafou 'i he "live stream" 'i he 'enau peesi Feisipuka 'a e PMN	Fakahoko mai 'a e kole 'e he pule fai polokalama Tonga, Mr. Tevita Maka, 'o e PMN 'a ia na'a na'u ma'u 'a e polokalama ni mei he Feisipuka 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni	Letio/Mitia
87	25/06/20	Polokalama Tonga 'i he PMN, Nu'u Sila	Na'a kau kole ngofua kenau fakamafola 'a e polokalama ni	Kainga Tonga 'i Nu'u Sila mo e ngaahi Fonua kehe 'o fakafou 'i he "live streaming" mo 'enau Feisipuka	To e fakamfola 'o e polokalama ni 'i he 'enau houa polokalama hengihengi	Letio/Mitia